

KAZVİNÎ ve COĞRAFYACILIĞI

AL QAZVİNÎ and HIS GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE

Murat AĞARI*

ÖZ

Bu makalede geç dönem coğrafyacılarından biri olan Kazvinî'nin coğrafyacılığı üzerinde durulacaktır. Kazvinî, *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* ile *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adlı eserleriyle tanınan coğrafyacıdır. *Âsâr*'da kendisinde önceki hemen hemen bütün coğrafyalara yer vermiş ve eserini Yedi iklim teorisi üzerine hazırlamıştır. Her iklim bölgesindeki şehirlere, köylere ve yerleşim birimlerine önem vermesi hasebiyle tarihî, coğrafî ve folklorik açıdan başka eserlerde bulunmayan bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu çalışmada *Âsâru'l-Bilâd* esas alınarak Kazvinî'nin coğrafyacılığı üzerinde durulacak ve sık kullandığı 20 kaynaktan aktardığı bilgiler değerlendirilecektir. Ayrıca *Âsâr*'ın Tabakât türünde bir eser olarak bir değerlendirmesi yapılarak Kazvinî'nin coğrafyacılığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, Coğrafya, Tarih, Tarihî Coğrafya.

ABSTRACT

This article focuses on the geography of al-Qazvinî, one of the late geographers. Qazvinî is a geographer known for his works entitled *Ajâib alMakhlûkât wa Garâib al Mawjûdât* and *Âthâr al Bilâd wa Akhbâr al Ibâd*. In *Âsâr*, he included almost all geographers before him and prepared his series on the theory of seven climates. It is possible to find historical, geographical and folkloric information that is not available in other works due to the importance he attached to the cities, villages and settlements in each climate zone. In this study, Qazvinî's geography will be emphasised on the basis of *Âthâr al Bilâd* and the information from 20 frequently used sources will be evaluated. In addition, an evaluation of *Âthâr* as a work in the genre of tabaqât will be made and al-Qazvinî's geography will be revealed.

Key Words: al-Qazvinî, *Âthâr al Bilâd*, Geography, History, Historical Geography

GİRİŞ

Kazvinî geç dönem İslam coğrafyacısıdır. Eseri 600'den fazla şehir ve 100'den fazla kaynak içermektedir. Ayrıca başta mutasavvıflar ve şairler olmak üzere, şehirlerin önde gelenlerinden olmak üzere çok sayıda şahsiyetten bahsetmektedir. Bu açılardan değerlendirildiğinde *Âsâr* her ne kadar orijinal bir coğrafya kitabı olsa da aynı zamanda bir tasavvuf tezkiresi ve bir şair tezkiresi olarak değerlendirilebilecek niteliktedir.

Asıl adı Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ olan Kazvinî 598/1202 senesinde yılında Kazvin'de doğmuştur.¹ Ensârî, Enesî nisbeleriyle de anılmasına bakarak soyunun ensârdan Enes b. Mâlik'e dayandığı anlaşılmaktadır.² Aslen Kazvin'de yerleşik Arap asıllı bir aileden gelmektedir.³ Çocukluğu Kazvin'de geçmiş,⁴ ancak burada uzun süre kalmamış,⁵ daha sonra Dimaşk'a göç etmiştir.⁶ İran, Irak ve Şam dolaylarını

Bu makale 20.01.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 25.01.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 15.05.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir. Makaleye atıf şekli; Murat Ağarı, "Kazvinî ve Coğrafyacılığı", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 3, (Haziran 2025), s. 14-35.

* Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karabük/Türkiye, E-mail: muratagari@karabuk.edu.tr, ORCID: 0009 0007 7052 0078.

¹ Zeki Muhammed Hasan, *Rahhâletü'l-Müslimîn fî Usûri'l-Vustâ*, Beyrut, ts., s. 126.

² Cevat İzgi, "Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed", *DİA*, 25/160.

³ Abdurrahmân Hamîd, *A'lâmu'l-Cuğrâfiyyûn el-Arab ve Muktetafâtü min Âsârihim*, Dimaşk, 1995, s. 503.

⁴ A. Ramazan Ahmed, *er-Rihletü ver'-Rahhâletü'l-Müslimîn*, Cidde, ts., s. 297.

⁵ Ali Abdullah ed-Difâ', *İshâmu Ulemâü'l-Arab ve'l-Müslimîn fî İlmi'l-Hayevân*, Beyrut, 1986, s. 150.

⁶ Ömer Ferrûh, *el-Minhâc fî'l-Edebi'l-Arabiyyi ve Târîhihi*, Beyrut, 1960, s. 157.

dolaşmış, Halife Mu'tasım döneminde Vâsıt ve Hille kadılıklarında bulunmuştur.⁷ 682/1283 tarihinde vefat etmiş ve cenazesi Bağdat'a götürülerek orada toprağa verilmiştir.⁸

Kazvinî'nin kayıtlarda geçen iki eseri mevcuttur. Bunlardan ilki *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'tır. Günümüze ulaşan iki eserinden daha meşhuru olup İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuş bir çalışmadır. Kahire'de tarihsiz bir baskısı yapılan bu eser Wüstenfeld tarafından neşredilmiştir (Göttingen 1848). Ayrıca Demîrî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinin kenarında (Kahire 1305) ve sonunda (Kahire 1398/ 1978) basılmıştır. Herman Ethé eseri Almanca'ya çevirmiştir (Leipzig 1868). Eserin Farsça ve Türkçe çevirileri de yapılmıştır.⁹

Çalışmamıza konu olan *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* ise *Acâibü'l-Mahlûkât*'a nazaran daha az tanınan bir eserdir. Bir Önsöz ve üç Mukaddime'den sonra Yedi iklimin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Çok sayıda kaynaktan istifade edilerek yazılmıştır. Mukaddimelerin ilki şehirler ve köyler üzerine,¹⁰ İkinci Mukaddime ülkelerin özellikleri hakkında,¹¹ üçüncü Mukaddime ise yeryüzündeki iklimleri konu edinmektedir.¹² Bu üç Mukaddime'nin ardından Yedi iklim bölgesindeki başlıca şehirler alfabetik düzen içerisinde tanıtılmakta, tarihleri, ilmî ve kültürel hayatları ile ilgili tespitlere yer verilmektedir.¹³ Kazvinî:

- Birinci İklim'de 59,

- İkinci İklim'de 56,

- Üçüncü İklim'de 186,

- Dördüncü İklim'de 175,

- Beşinci İklim'de 97,

- Altıncı İklim'de 47,

- Yedinci İklim'de 12 olmak üzere toplam 632 şehir hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca bu şehirde yetişmiş seçkin insanlar Kazvinî'nin kapsam alanındadır. Bu insanlar arasında alimler, fakihler, mutacavvıflar, şairler ve devlet adamları başı çekmektedir. Dolayısıyla *Âsâr*'ı Tabakât türünde bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Yedi iklim teorisi Müslüman coğrafyacıların bilip kullandıkları bir teoridir;¹⁴ ancak erken dönemde bu teoriyi kullanma biçimi farklı olmuştur. Kimi yazarlar bu teoriyi hiç kullanmazken, kimileri teoriyi bildiklerini ima etmiş ama kullanmamıştır. Kimileri ise eserlerini bu teoriye göre oluşturmuştur. Geç dönem müelliflerinden İbn Haldun ve Kazvinî bu teoriyi işlevsel bir şekilde kullanmışlardır. İbn Haldun yaşanabilir Dünya'yı Yedi iklim bölgesine ayırmakla kalmamış; aynı zamanda her bir iklim bölgesini 10 bölüm altında değerlendirmiştir.¹⁵ Halbuki İbn Haldun bir coğrafyacı, eseri de tarihî coğrafya kitabı değildir. Buna rağmen iklim ve çeşitleri hakkında verdiği malumatla, kurulması hedeflenen ümran ilminin zeminini tesbit etmiş ve temelini atmıştır.¹⁶

1. KAYNAKLARI

Kazvinî'nin 120'de fazla kaynağı mevcuttur.¹⁷ Bu kaynakların bir kısmının eseri günümüze ulaşmış iken, diğer bir kısmının eserleri günümüze ulaşmamıştır. Eserinde konu

⁷ Z. M. Hasan, *Rahhâletü'l-Müslimîn*, s. 126; Abbas el-Azzâvî, *Ta'rîf bi'l-Müerrihîn fî Ahdi'l-Mugûl ve't-Türkmân*, Beyrut, 1957, s. 115.

⁸ C. İzgi, "Kazvinî", *DİA*, 25/160; M. Streck, "Kazvinî", *İA*, 6/528.

⁹ C. İzgi, "Kazvinî", *DİA*, 25/160.

¹⁰ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sâdır, ts., ss. 4-6.

¹¹ Kazvinî, *Âsâr*, ss. 6-7.

¹² Kazvinî, *Âsâr*, ss. 7-9.

¹³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 9 vd.

¹⁴ Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/II (2006), ss: 157-176.

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz: S. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, 1/230-58.

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/258.

¹⁷ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı İnceleme ve Değerlendirme*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2019, s. 25.

edindiği sözlü rivayetleri de dikkate aldığımız takdirde kaynak sayısının çok daha fazla olduğunu söylemek gerekecektir. Fakat bütün bu kaynaklar içerisinde İbnü'l-Fakîh, İbnü'l-Kelbî, Uzrî ve Gırnâtî gibi çokça müracaat ettiği kaynaklar bulunmaktadır. Burada bu kaynaklardan başlıcalarını ele almak istiyoruz.¹⁸

1.1. İbnü'l-Fakîh

İbnü'l-Fakîh (III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseriyle tanınan İslam coğrafyacısıdır. Kazvinî 43 yerde İbnü'l-Fakîh'i kaynak olarak kullanmıştır. Bu bilgiler Tibr ülkesi, Râmenî adası, Zânic adası, Hadramût, Sendâbil, San'a, Çin, Mehre, Vebâr, Yemen, Bertâyil adası, Kamâr, Mekke, Mûltan, Errecân, Ürdün, Ensinâ, Habîs, Dârâbcird, Demindân, Sicistan, Şi'bü Bevvân, Tarsus, Kirman, Cibâl, Hısnü't-Tâk, Sincar, Karmîsîn, Kazvin, Kurkân, Nâvüsü'z-Zabye, Nihâvend, Âmid, İrmîniye, Kâlikâlâ, Medinetü'n-Nühâs ve Fergana hakkındadır. İbnü'l-Fakîh'ten bahsederken İbnü'l-Fakîh, Muhammed b. Ahmed el-Hemedânî, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, Muhammed b. Ahmed b. İshak el-Hemedânî e Ahmed el-Hemedânî şeklinde farklı lafızları gündeme almıştır.

Bahsettiği bilgilerin çoğunluğu günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Büldân* nüshalarında mevcuttur. İçlerinde Sincar, Medinetü'n-Nühâs ve Tarsus hakkında verdiği bilgiler *Büldân*'da mevcut değildir. Tarsus hakkında vermiş olduğu bilgi konusunda bir karışıklık olması muhtemeldir.¹⁹ Zira Kazvinî'de aktarılan bilgi her ne kadar *Kitâbü'l-Büldân*'da mevcut değil ise de Yâkût el-Hamevî'de bulunmaktadır.²⁰

1.2. İbnü'l-Kelbî

İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?]) *Kitâbü'l-Esnâm* adlı kitabıyla meşhur olan müelliftir. İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm* dışında *Cemheretü'n-Neseb*, *Ensâbü'l-hayl fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve Ahbârühâ*, *Meşâlibü'l-Arab* ile *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr* gibi günümüze ulaşan farklı eserleri de bulunmaktadır. Kazvinî İbnü'l-Kelbî'yi 11 yerde kaynak olarak kullanmıştır. Bu bilgiler Huras, San'a, Ecâ ve Selmâ, Necran, Yetreb, Kûfe, Rey, Azzân, Ferâhân, Nihâvent, Ahlat ve Saklâb hakkındadır. Kazvinî İbnü'l-Kelbî'den bahsederken İbnü'l-Kelbî, Hişam b. Kelbî, Kelbî ve Hişam b. Muhammed el-Kelbî şeklinde farklı lafızlar kullanmıştır.

Bahsettiği bilgiler içerisinde Ecâ ve Selmâ ile Necran hakkında vermiş olduğu bilgiler *Kitâbü'l-Esnâm*'da mevcuttur.²¹ Bunun dışında İbnü'l-Kelbî'den aktardığı bilgilerin kaynaklarını birebir tespit edemedik. İçlerinden Azzân üzerine olan bilginin Kazvinî dışında İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'l-Ezkiyâ*'sında geçtiğini gördük.²² , Beyrut, 1990, s. 210 vd.

1.3. Uzrî

Kazvinî özellikle Endülüs üzerine olan bilgilere kaynak olarak kullandığı Uzrî (ö. 478/1085), *Delâî* lakâbıyla bilinen hadis hâfızı ve coğrafyacısıdır. Uzrî'nin coğrafya üzerine olan çalışması *Tersî'u'l-Ahbâr ve Tenvî'u'l-Âsâr ve'l-Bustân fî Garâ'ibi'l-Büldân ve'l-Mesâlik ilâ Cemî'i'l-Memâlik* adını taşımaktadır. Uzrî'nin Endülüs'le ilgili araştırmalar için önemli kaynaklar arasında sayılan bu eserin bir bölümü Abdülazîz el-Ehvânî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır.²³ Kazvinî çoğunluğu Endülüs'ten olmak üzere 36 yerde Uzrî'yi kaynak olarak kullanmıştır. Bu bilgiler Sicilya, Kıbrıs, Üşbûne, İlbîre, Endülüs, Besta, Serakusta, Şâşîn, Şagneşe, Şilb, Şente-Meriyeye, Tartûşe, Tarrakûne, Tuleytula, Gırnâta, Febre, Kurtuba, Kastalûne, Leble, Lûreka, Vâdi'l-Hicâre, Velvetta, Eşt, İrlanda, Kertene, Kirmâle ve Bâtînu'r-Rum hakkındadır. Kazvinî Uzrî'den bahsederken Ahmed b. Ömer b. el-Uzrî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Uzrî ve Uzrî olmak üzere üç farklı lafız kullanmıştır.

Kazvinî'nin Uzrî'den aktardığı bilgilerin büyük çoğunluğu *Nusûs*'ta yer alan bilgiler değildir. İlbîre, Endülüs bahsinde geçen İbrih nehri ve Lûreka ile ilgili olan bilgiler *Nusûs*'ta

¹⁸ Kazvinî'nin kaynakları üzerine bir değerlendirme için bkz: M. Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd*, ss. 24-130.

¹⁹ Kazvinî *Âsâr*, s. 219.

²⁰ Bahse konu bilgi İbnü'l-Fakîh'in her iki nüshasında yoktur. Muhtemelen burada bir karışıklık söz konusudur. Zira burada aktarılan bilgi mevcut haliyle Yâkût el-Hamevî'de bulunmaktadır. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977, 1-5, 4/28-9.

²¹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm-Putlar Kitabı*, çev: B. Bilgen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

²² İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ*, Beyrut, 1990, s. 210 vd.

²³ Uzrî, *Nusûs anî'l-Endülüs*, Tah: A. Ahvânî, Madrid, 1965.

bulunmaktadır. Bunun dışında Serakusta, Şenkunîra, Tartûşe, Tuleytula Kurtuba ve Vâdi'l-Hicâre hakkında bilgile *Nusûs*'ta mevcut olmalarına rağmen, Kazvinî'nin aktardığı şekliyle mevcut değildir. Dolayısıyla Uzrî'den aktarılan bilgilerin *Tersî'u'l-Ahbâr*'ın yayınlanmamış bölümlerinden olması muhtemeldir. Uzrî ile ilgili olarak dikkatimizi çeken bir diğer konu şudur: Kazvinî *Şenkunîra* bahsinde Gırnâtî'den naklederek verdiği "Kartâcenne'den Lûreka'ya mesafe 40 mildir" şeklindeki bilgi Gırnâtî'de mevcut olmamasına rağmen *Nusûs*'ta geçmektedir.²⁴ Muhtemelen burada bir kaynak karışıklığı söz konusudur. Zira Kazvinî'nin Uzrî ile birlikte Endülüs üzerine diğer kaynağı Gırnâtî'dir.

1.4. Gırnâtî

Ebû Hâmid el-Gırnâtî (ö. 565/1169) Endülüslü coğrafyacı ve seyyahıdır. Müellifin *Mu'rib an Ba'zı Acâ'ibi'l-Mağrib*²⁵ ve *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*²⁶ adlarını taşıyan iki eseri bulunmaktadır. Kazvinî bu iki eserden toplamda 24 yerde faydalanmıştır. Söz konusu bilgiler çoğunluğu Endülüs ile ilgili olarak Kenîse adası, İskenderiye, Cîze, Sebte, Aynü's-Şems, Azerbaycan, Erdebil, Beydâ, Hârizm, Tuleytula, Gırnâta, Medînetü'n-Nühâs, Mûgân, Bakû, Saksîn, Burcân, Bulgar, Saklâb ve Yûrâ hakkındadır. Kazvinî Gırnâtî'yi, Ebû Hâmid el-Endülüsî, Muhammed b. Abdurrahman el-Gırnâtî, Muhammed b. Abdurrahîm el-Gırnâtî, Gırnâtî el-Ensârî ve Gırnâtî olmak üzere beş farklı vecih üzere zikreder.

Kazvinî'nin Gırnâtî'den yaptığı aktarmalar her iki eserinde mevcuttur. Ancak Cîze bahsinde olduğu şekliyle doğrudan karşılığının olmadığı aktarımlar da söz konusudur. Benzer şekilde Visû ve Yûrâ halkları üzerine verilen bilgiler her iki eserde mevcut olmasına rağmen, Kazvinî'nin aktardığı bilgiler Gırnâtî'nin eserlerinde bulunmamaktadır. Bu hususların haricinde, Kazvinî'nin Mûgân ile ilgili olarak Gırnâtî'den alıntılıdığı bilgiler Gırnâtî'nin eserlerinde mevcut değildir.

1.5. Ebî Dülef Mis'ar b. Mûhelhil

Ebî Dülef Mis'ar b. Mûhelhil (ö. 390/1000 [?]) Arap seyyahı ve şairidir. Kazvinî Mis'ar b. Mûhelhil'e ait *Risâletü'l-Ûlâ (Rihle ile's-Şîn)*²⁷ ile *Risâletü's-Sâniye (Rihle fî Vasa'î Âsiyâ)*²⁸ adlı risalelerin her ikisinden faydalanmıştır. 21 yerleşim birimi ile ilgili olarak Ebî Dülef'ten bilgi aktarmıştır. Bu yerleşim birimleri şunlardır: Sendâbil, Câcelî, Sind, Saymûr, Keşmir, Keleh, Kevlem, Mûltan, Mendûrfîn, Devrak, Hindicân, Cibâl, Dâmegân, Şhrezûr, Şîz, Mâzerân, Nihâvend, İrmîniye, Oğuz ülkesi, Behâ ve Kalîb'dir.

Kazvinî Mis'ar b. Mûhelhil'den bahsederken Ebî Dülef yerine Mis'ar b. Mûhelhil ismini kullanmıştır. Sadece Saymûr'dan bahsederken "*Acâibü'l-Büldân*"ın yazarı Mis'ar b. Mûhelhil" şeklinde kullanmaktadır.²⁹

1.6. Uzrî

Delâî lakâbıyla bilinen Uzrî, (ö. 478/1085) hadis hâfızı ve coğrafyacıdır. *Tersî'u'l-Ahbâr ve Tenvî'u'l-âsâr ve'l-Bustân fî Garâ'ibi'l-Büldân ve'l-Mesâlik ilâ Cemî'i'l-Memâlik* adlı eserinin bir bölümü *Nusûs anî'l-Endülüs* adı altında Abdülazîz el-Ehvânî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır.

Kazvinî çoğunlukla Endülüs yerleşimleri olmak üzere 22 yerde Uzrî'den alıntı yapmıştır. Bu yerleşim birimleri şunlardır: Sicilya, Kıbrıs, Üşbûne, İlbîre, Endülüs, Besta, Serakusta, Şâşîn, Şilb, Şente-Meriyeye, Tartûşe, Tarrakûne, Tuleytula, Gırnâta, Febre, Kurtûba, Kastalûnei Leble, Lûreka, Vâdi'l-Hicâre, Velvetta, Eşt, İrlanda, Kertene ve Batınu'r-Rum. Bu alıntılarda Ahmed b. Ömer el-Uzrî ya da Uzrî şeklinde ismini zikretmiştir.

Eserin tamamı yayınlanmadığı için verilen bilgilerin tamamına ulaşmamız ne yazık ki mümkün olmamıştır. Uzrî'den alıntılanan bilgilerle ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür:

²⁴ Uzrî, *Nusûs*, s. 10.

²⁵ Gırnâtî, *Mu'rib an Ba'zı Acâ'ibi'l-Mağrib*, Tah: M. E. Dannâvî, Beyrut, 1999.

²⁶ Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, Tah: İ. Arabi, y.y., 1993. Türkçe çevirisi için bkz: *Gırnâtî Seyahatnamesi-Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, çev: F. Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

²⁷ Ebî Dülef Mis'ar b. Mûhelhil, *Risâletü'l-Ûlâ*, Tah: M. S. Useyrî, Mekke, 1995.

²⁸ Ebî Dülef Mis'ar b. Mûhelhil el-Hazrecî, *Risâletü's-Sâniye*, Tah: B. Bûlghâkûf-E. Hâlidof, Kahire, 1970.

²⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 97.

- İlbîre ve Leble örneklerinde olduğu şekliyle Kazvinî'nin aktardığı bilginin birebir karşılığı Uzrî'de bulunan bilgiler,
- Sicilya, Kıbrıs ve Üşbûne örneklerinde olduğu şekliyle sadece Kazvinî'de bulunan bilgiler,
- Tartûşe, Tuleytula ve Lûreka örneklerinde olduğu şekliyle yerleşim birimi hakkında bilginin her iki eserde bulunduğu ancak birbirleriyle örtüşmeyen bilgiler,
- Serakusta örneğinde olduğu şekliyle Kazvinî'de bahsi geçtiği halde Uzrî'de daha detaylı halini bulmanın mümkün olduğu bilgiler,
- Şenkunîra örneğinde olduğu şekliyle Gırnatî'den alıntılandığı halde, Uzrî'den alıntılanma ihtimali daha yüksek olan bilgiler.³⁰

1.7. Mühellebî

Hasan b. Muhammed el-Mühellebî *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* isminde bir kitabı bulunan coğrafyacıdır. Kazvinî Dimyat, Şetâ ve Massîsa hakkında bilgi verirken Mühellebî'den faydalanmıştır.³¹ Ayrıca bu bilgileri aktarırken Mühellebî ve Hasan b. Muhammed el-Mühellebî lafızlarını kullanmıştır.³²

1.8. Tuhfetü'l-Garâib

Kazvinî 36 yerde *Tuhfetü'l-Garâib*'den bilgi aktarmıştır. *Tuhfetü'l-Garâib*, yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgiler ihtiva eden, İslâmî edebiyatların ortak eserlerinden biridir. Eskiden coğrafya ve seyahatle ilgili kitaplara genellikle "*Acâibü'l-büldân*", "*Acâibü'l-Hind*", "*Acâibü'l-mahlûkat*" gibi isimler verilirdi. Buradaki acâib kelimesi "hârikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler" anlamına gelmektedir. Bu çeşit eserlerden, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnatî'nin (ö. 565/1169) yazdığı *Kitâbü'l-Mugrib an Ba'z Acâibi'l-Mağrib* ile *Tuhfetü'l-Elbâb* ve *Nuhbetü'l-Acâib* adlı eserler sadece birer seyahat ve coğrafya kitabı olmayıp pek çok "acâib"i ve mitolojik bilgileri de ihtiva ederler. Kazvinî'nin (ö. 682/1283) kaleme aldığı *Acâibü'l-Mahlûkat* ve *Garâibü'l-Mevcûdât* adlı coğrafik ve kozmografik eser ise kendi türü içinde çok beğenilmiş, kısaltılarak veya aynen tercüme edilerek, bazen de ilâvelerle İran ve Türk edebiyatlarına kazandırılmıştır. Ne var ki bu konu Kazvinî'den önce de Arap ve İran edebiyatlarında ele alınmış, değişik veya aynı adlarla bazı eserler yazılmıştı. Meselâ İbnü'l-Esir İzzeddin el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *Tuhfetü'l-Acâib* ve *Turfetü'l-garâib* adlı Arapça eseri ile Kazvinî'den bir asır önce Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî es-Selmânî'nin yazdığı aynı adı taşıyan eser buna örnek gösterilebilir.³³

Kazvinî'nin *Tuhfetü'l-Garâib*'den aktardığı bilgiler Çin, Yemen, Erâm, Selâmit adası, Kelbâ, Hind, Bâmiyân, Senûn, Şam, Mısır, Mukran, Azerbaycan, Urmiye, Eylâbistân, Belver, Cürcân, Dâmegân, Taberistan, Ksrân, Nihâvend, Ninova, İrmîniye, Endülüs, Türkistan, Hatlân, Semerkand ve Kustantiniyye üzerinedir. Endülüs'ten Çin'e uzanan geniş bir alanda *Tuhfetü'l-Garâib*'in Kazvinî'ye kaynaklık ettiğini görmekteyiz.

1.9. Acâibü'l-Ahbâr

Bir önceki başlığa benzer bir diğer kaynak *Acâibü'l-Ahbâr*'dır. Kazvinî bu kaynaktan bilgileri *Acâibü'l-Ahbâr*'ın yazarı vurgusu ile vermektedir. Bu kaynaktan Hind, Kıft, Kinkiver, Merv ve Vâdi'r-Reml olmak üzere beş başlıkta bilgi aktarmıştır.

1.10. İstahrî

*Mesâlikü'l-Memâlik*³⁴ yazarı olan İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra) Kazvinî'nin müracaat ettiği kaynaklardan birisidir. Kazvinî 20 yerleşim birimi hakkında İstahrî'den bilgi aktarmıştır. Bu birimler şunlardır: Müzeyhira, Hicr, Sind, Aden Mülân Mansûre, İstahr, Cûr, Cîreft, Sincil, Dârâbcird, Fars, Kâriyân, Kâzerûn, Sâve, Garşistan, Şâs, Keş, Mâverâünnehir ve Fergana'dır.

³⁰ Uzrî, *Nusûs*, s. 10.

³¹ Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî (el-Memâlik ve'l-Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2023, ss. 33, 104.

³² Mühellebî'nin isim lafızları hakkında bkz: Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî*, ss. 84-92.

³³ Günay Kut, "*Acâibü'l-Mahlûkât*", *DİA*, 1/316.

³⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, çev: M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.

İstahrî'den *Kitâbü'l-Ekâlim*'in yazarı olarak bahseden Kazvinî, İstahr bahsinde de kendisine ayrıca değinmektedir. Aktardığı bütün bilgiler elimizde bulunan eserde mevcuttur.

1.11. Mes'ûdî

Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcû'z-Zeheb*³⁵ ve *Tenbîh ve'l-İşrâf*³⁶ gibi iki önemli coğrafi kaynağın yazarıdır. Kazvinî bu bilgilerin tamamını *Mürûc*'dan aktarmıştır. Zenc, Hind, İskenderiye, İstahr, Antakya, Mısır, Fransa ve Saklâb üzerine olan bu bilgilerden sadece Fransa hakkında olan bilgi sadece *Âsâr*'da geçmektedir.

1.12. İbn Havkal

İbn Havkal (IV/X. yüzyıl), *Sûretü'l-Arz*³⁷ adlı eseriyle tanınan coğrafyacısıdır. Kazvinî Palermo ve Berber ülkesi bahsilerinde İbn Havkal'den alıntı yapmıştır. Birebir aynı olmasa da bu alıntılar İbn Havkal'ın eserinde bulmak mümkündür. Kazvinî İbn Havkal'i "İbn Havkal el-Mevsilî" şeklinde nisbesi ile birlikte kullanmıştır.

1.13. Bîrûnî

Kazvinî ansiklopedik bir müellif olan Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) sadece *Âsârü'l-Bakiye*³⁸ adlı eserinden faydalanmış ve kaynağın adını zikrederek alıntı yapmıştır. İskenderiye, Fustat, Mısır, Cürcân, Zencân, Taberistan, Türkistan ve Kîmâk ülkesinden bahsederken Bîrûnî'den alıntı yapan Kazvinî, kendisinden **Ebü'r-Reyhân el-Hârizmî** şeklinde bahsetmiştir. **Zencân bahsinde "Ebü'r-Reyhân el-Hârizmî'nin** Ebi'l-Ferec ez-Zencânî'den naklettiğine göre" diyerek Bîrûnî'nin kaynağını açıklamıştır.

Üçüncü Mukaddime'nin başında Bîrûnî'den alıntılardığı bilgi *Âsârü'l-Bâkiye*'de geçmemektedir. Ayrıca Kazvinî'nin *İskenderiye* bahsinde Bîrûnî'den aktardığı bilgi, *Âsârü'l-Bâkiye*'de *Kayrevan* bahsinde verilmiştir.³⁹ Benzer şekilde Kazvinî'nin Zencânîden rivayetle aktardığı *Kuş Mezarlığı* (*Makberatü't-Tayr*) denilen yer, Bîrûnî'de *Taberistanlılar Mezarlığı* şeklinde geçmektedir.⁴⁰

1.14. Makdisî

Makdisî (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-Tekâsim*⁴¹ isimli eseriyle tanınmış olan coğrafyacısıdır. Kazvinî Zügar, Beytü'l-Makdis, Şapur/Sâbûr, Akka, Bedahşan ve Rus ülkesi olmak üzere altı yerde Makdisî'den alıntı yapmıştır. Rus ülkesi üzerine vermiş olduğu bilginin dışında diğer bilgiler Makdisî'nin eserinde mevcuttur. Kazvinî Makdisî'den alıntı yaparken Beşşârî, Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdisî ve İbnü'l-Beşşâr şeklinde farklı lafızlar kullanmıştır.

1.15. İbnü'l-Esîr

İbnü'l-Esîr, (ö. 630/1233), *el-Kâmil*⁴² ve *Üsdü'l-Gâbe*⁴³ adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddistir. Kazvinî Umân ve İstahr yerleşim birimlerinden bahsederken İbnü'l-Esîr'in *Tarih*'inden istifade etmiştir. Kendisinden "İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Târih* adlı eserinde" ve "İbnü'l-Esîr *Tarih*'inde" şeklinde bahseden Kazvinî el-Cezîre'yi anlatırken "Benû Esîr el-Cezeriyyûn buralıdır" diyerek meşhur üç kardeşten bahsetmiştir. Kazvinî'nin alıntılardığı bilgiler *el-Kâmil*'de mevcuttur.⁴⁴

1.16. İbn Zûlâk

İbn Zûlâk, (ö. 387/997) Mısırlı bir tarihçidir. Kazvinî Meryût ve Mısır bahislerinde İbn Zûlâk'ın *Fedâilü Mısır ve Ahbâruhá*⁴⁵ adlı eserinden faydalanmıştır. Mısır hakkında iki, Meryût

³⁵ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher-Altın Çayırıları ve Cevher Kaynakları*, 1-4, çev: Komisyon, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2023.

³⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf- Dünya Coğrafyası ve Tarihi*-, çev: M. Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.

³⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev: R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

³⁸ Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar El-Âsâr el-Bâkiye*, çev: A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

³⁹ Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, s. 269.

⁴⁰ Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, s. 221.

⁴¹ Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi-el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*-, çev: A. Özyayın, red: M. Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2003, 1-8.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 9/45; 10/62-3.

⁴⁵ İbn Zûlâk, *Fedâilü Mısır ve Ahbâruhá*, Tah: A. M. Ömer, y.y., 1999.

hakkında bir olmak üzere üç alıntı yapmıştır. İbn Zûlâk'ın günümüze ulaşan eserinde bu bilgileri bulmak mümkündür.⁴⁶

1.17. İbn Fadlân

İbn Fadlân, (ö. 310/922'den sonra) *Rihle* adlı eseriyle tanınan coğrafyacısıdır. Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh (908-932) döneminde İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbâsî elçilik heyeti içerisinde yer almış ve bu heyetin kâtipliğini yapmıştır. Kazvinî Hârizm, Başgirt ve Saklâb başlıklarında İbn Fadlân'ı kaynak olarak kullanmıştır. Bu alıntılarda İbn Fadlân ve Ahmed b. Fadlân olmak üzere iki farklı şekilde müelliften bahsetmiştir. Ayrıca "İbn Fadlân'ın Risâlesinde" şeklinde açıklama yaparak kaynağın ismini de vermiştir. Söz konusu bilgileri İbn Fadlân'ın eserinde bulmak mümkündür.⁴⁷

1.18. Bekrî

Ebû Ubeyd El-Bekrî (Ö. 487/1094) Endülüslü meşhur coğrafyacı ve ediptir. *Mu'cemü Mesta'cem min Esmâ'î'l-Bilâd ve'l-Mevâdi*⁴⁸ ve *el-Memâlik ve'l-Mesâlik*⁴⁹ en meşhur eserleridir. Kazvinî Fas, Nefzâve ve Veddân'dan bahsederken kaynak olarak Bekrî'den faydalanmıştır. Bekrî'nin hangi eserinden faydalandığını belirtmemiş olsa da, alıntılardığı bilgiler *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eserinde mevcuttur.⁵⁰

1.19. Yâkût el-Hamevî

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*⁵¹ ve *Mu'cemü'l-Üdebâ*⁵² isimli eserleriyle tanınan coğrafyacısıdır. Kazvinî bu ansiklopedist müelliften Mirbât ve Mürbeytar olmak üzere sadece iki yerde bilgi aktarımı yapmıştır. Bu alıntılarda Yâkût el-Hamevî'den "Mu'cemü'l-Buldân yazarı" olarak bahsetmiştir.⁵³

1.20. Kudâî

Kudâî, (ö. 454/1062) hadis âlimi, kadı, tarihçi ve diplomattır. *Kitâbu Mısır*, Kudâî'nin *Muhtâr fî Zikri'l-Hıtat ve'l-Âşâr* adlı eseridir. Eserde Mısır'ın topografyası anlatılmaktadır. Ünlü Hıtat müellifi Makrîzî, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ile Kudâî'nin hıtat türünün öncülüğünü yaptıklarını söylemekte, yazma nüshası tesbit edilemeyen esere birçok âlim atıfta bulunmaktadır.⁵⁴

Kazvinî Kudâî'den Mısır hakkında olmak üzere üç yerde bilgi aktarmıştır. Özellikle coğrafya üzerine eser telif etmiş olanlar arasından olmak üzere çoklu bilgi aktardıklarından bir kısmına yer verdiğimiz yukarıdaki kaynaklarının dışında, Kazvinî'nin bilgi aktardığı 100'e yakın kaynağı bulunmaktadır. Ceyhânî, İbn Abbas Hemdânî, Câhiz, Ebû Bekir Harizmî, Ebû'l-Ferec İsfahânî ve Zemahşerî bunlardan bazılarıdır.

2. TABAKAT KİTABI OLARAK ÂSÂR

Kazvinî'nin *Âsâr*'ı bir taraftan coğrafi malumat ve buna bağlı olarak tarihî malumat verirken diğer taraftan şehirlerin tanınmış ve saygın insanları ve tarihî şahsiyetler hakkında bilgi vererek hem bir Tabakât kitabı hem de tasavvuf ve şair tezkiresi hüviyetine bürünmektedir. Bu çerçevede peygamberler başta olmak üzere halifeler ve hükümdarlar, devlet adamları ve komutanlar, şairler ve tarihçiler, dinî ve ilmî şahsiyetlerden oluşan geniş bir Tabakât ortamı bulunduğu bahsetmek imkân dahilindedir. Bu çerçevede bunların bir kısmına örnekler verelim:

2.1. Devlet Adamları ve Komutanlar

Kazvinî'de çok sayıda devlet adamı ve komutanın bahsi geçmektedir. Şimdi bunlardan bir kaçına örnek verelim:

⁴⁶ İbn Zûlâk, *Fedâilü Mısır*, ss. 60, 67-8, 70.

⁴⁷ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev: R. Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, ss. 31, 47, 49-50, 61, 68-9.

⁴⁸ Ebî Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem Me'sta'cem*, Tah: M. es-Sakâ, Beyrut, ts., 1-4.

⁴⁹ Ebî Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Tah: C. Talebe, Beyrut, 2003, 1-2.

⁵⁰ Ebî Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 2/183, 224, 298.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, 1-5.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 2002, 1-7.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/97, 5/99.

⁵⁴ Ali Yardım, "Kudâî", *DİA*, 26/309.

2.1.1. Abdullâh b. Tâhir

Abbâsîler devrinin önemli devlet adamı ve kumandanlarından birisidir. Asıl adı, Ebû'l-Abbâs Abdullâh b. Tâhir b. Hüseyin'dir. 182/798'de muhtemelen Horasan'da doğmuş, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını orada geçirmiştir. Babasının nezâreti altında çok iyi yetiştirildiği anlaşılmaktadır. el-Cezîre'de çıkan isyanları bastırmak üzere 199/815 yılında bölgeye vali tayin edilen babasının yanında ilk askerî ve idârî tecrübelerini kazanmıştır. Babası Horasan valiliğine getirilince, o da Bağdat sâhibü's-şurtalığına getirilmiştir. el-Cezîre isyanlarının tehlikeli bir hal alması üzerine, 201/819 yılında Halife Me'mûn tarafından el-Cezîre ile birlikte Mısır ve Şam valiliklerine getirilmiş ve isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir. 821 yılından itibaren, önce babasının sonra da kardeşinin idâresi altında bulunan Horasan'a giden Abdullâh b. Tâhir, Rey'den Horasan'a kadar uzanan bölgeyi tam bağımsız bir hükümdâr gibi yönetmeye başlamıştır. Me'mûn zamanında büyük bir itibara sahip olan Abdullâh b. Tâhir, aynı itibarı Mu'tasım döneminde görememiştir. 840'da halîfenin gönderdiği birlikler karşısında tutunamamış ve yakalanarak Sâmerrâ'da idam edilmiştir.⁵⁵

Âsâr'da Abdullâh b. Tâhir ile ilgili olarak verilen bilgi şu şekildedir: “Hâkim Ebû Abdullah'ın⁵⁶ *Târihu Nisâbü*'r'da⁵⁷ anlattığına göre, Abdullah askerleriyle birlikte Nisâbü'r'a ayak bastı. İnsanların evlerine zorla yerleştiler. Arkadaşlarından birisi, karısı güzel olan bir adamın evine girmeye karar verdi. Fakat adam kıskanç birisiydi ve karısını kıskandığı için evinden ayrılmazdı. Bir gün askerlerden birisi kendisine: Atımı götür ve onu sula.” dedi. Ne emre muhalefet etmeye ne de ailesinden ayrılmaya cesaret edemedi. Bunun üzerine karısına: “Sen onun atını götür ve sula, ben de mallarımızı korurum.” dedi. Kadın (atı alarak) gitti. (Kadının) duru bir güzelliği vardı. Abdullah b. Tâhir atına binmeye karar verdi. Bu esnada atı götüren kadını gördü ve ona: “Senin ne işin var burada? Bu işi yapacak birisi yok mu?” diye sordu. (Kadın:) “Bütün bunları Abdullah b. Tâhir yaptı.” şeklinde karşılık verdi ve durumu kendisine anlattı. (Abdullah b. Tâhir) bu duruma sinirlenerek *lâ havle* çekti. Ordusundaki çavuşlara: “Her kim şehirde gecelerse, malı ve kanı helaldir.” şeklinde emir verdi. Ardından Şâziyâh'a doğru ilerledi ve burada bir köşk inşa etti. Ordusu da hemen yanına evler inşa etti. Böylelikle yapılaşma başladı ve en güzel ve hoş mekânlardan birisi meydana geldi. Şair şu şiiri söyledi:

“Afîyetle su iç, zira yanında ev şeklinde bir taç var,

Şâziyâh'ta, Gumdân'ı ise Yemen'de bırak,

Ayrıca sen hükümdar tacını takan ilk kişisin,

İbn Hevze ve İbn Zî Yezzen'den.”⁵⁸

2.1.2. Abdullâh b. Âmir

Asıl adı, Abdullah b. Âmir b. Kureyz'dir. Hz. Osman döneminin Basra valisidir. Hicret'in 4. senesinde/626 Mekke'de doğmuştur. Kureys kabîlesinden ve Hz. Osman'ın amcaoğluydu. Bilhassa İran'ın büyük kısmının fâtihî olmakla meşhurdur. Hz. Osman tarafından 29/649-650 yılında Basra valisi olarak tayin edildikten sonra İran'ın büyük bir kısmını ele geçirmişti. Bir sonraki yıl Basra'da yerine vekil bırakarak Horasan'a doğru ilerlemiş, başta Horasan olmak üzere Sicistan'ı ve daha birçok yeri Arap hâkimiyetine geçirmişti. Döneminde Nişâbü'r ve Serahs ele geçirilmiş, Merv ile senelik iki milyon dirhem harac karşılığında anlaşma sağlanmıştı. 44/664-665 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından valilikten azledilmiş, geri kalan ömrünü Mekke'de geçirmiş ve 59/678-679 yılında orada vefat etmiştir.⁵⁹

⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, 1/137-138; K. V. Zetterstéen, “Abdullah b. Tâhir”, *İA*, 1/42-43.

⁵⁶ Hâkim Ebû Abdullah (en-Nisâbü'rî) (ö. 405/1014), *Müstedrek*, Ma'rifetü Ulûmî'l-(Uşûlî'l-) Hadîs ve *Târihu Nisâbü'r* gibi adlı eserleriyle tanınan hadis hâfızıdır. Bkz: Osman Güner, “Hâkim en-Nisâbü'rî ve Müstedrek Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1998), 3-16, s. 3-7.

⁵⁷ *Târihu Nisâbü'r*, Hâkim Ebû Abdullah'ın (Nisâbü'rî) eserlerinden birisidir. Hâkim eserinde önce İslâmiyet'in başlangıcından kendi zamanına kadar olan Nişâbü'r tarihini ele almış, bu şehre gelen sahâbe, tâbiîn ve diğer İslâm büyükleriyle Nişâbü'r'da yetişen âlim ve önemli şahsiyetlerin, burada ilmi faaliyetinde bulunan ve bu şehirde ölen kimselerin, ayrıca kendi hocalarının biyografisini altı tabaka halinde kronolojik olarak yazmıştır. Müellif, 2500'den fazla kişi hakkında bilgi ihtiva ettiği söylenen eserde Nişâbü'r'un mescitlerini, kalelerini, mahallelerini, kabristanlarını da tanıtmıştır. Bkz: M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nisâbü'rî”, *DİA*, 15/192.

⁵⁸ Kazvinî, *Âsâr*, ss. 395-6.

⁵⁹ İzzettullah Zeki, “Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi”, *BMAEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2020), 7-24, s. 9; M. Selingsohn, “Abdullah b. Âmir”, *İA*, 1/31.

Kazvinî, Abdullâh b. Âmir'i 3 yerde konu edinir. Bu konular şunlardır:

1. Sind: “Osman b. Affân, Abdullah b. Âmir’e Sind’i sordu. Şunları söyledi: “Suyu az, hurması ham ve hırsız kahrmandır. Eğer sayıca az bir ordu olursa kaybolur, kalabalık bir ordu olursa aç kalır.” Bunun üzerine Hz. Osman savaştan vazgeçti.”⁶⁰

2. Cûr: Ahmed b. Yahya b. Câbir’in⁶¹ anlattığına göre,⁶² senelerce Müslümanlar Cûr’a geldiler; ancak Abdullah b. Âmir gelinceye dek burayı fethetmekten aciz kaldılar. Müslüman askerlerden birisi geceleyin namaza durdu. Yanında içerisinde ekmek ve et bulunan bir torba vardı. Bir köpek gelerek bu torbayı sürükledi ve gizli bir girişten şehre girdi. İşte bu gizli girişten Müslümanlar şehre girdiler. Böylelikle Cûr halkı ve şehir Müslümanlarla doldu ve zorlukla burayı ele geçirmiş oldular.⁶³

3. Belh: “Abdullah b. Âmir b. Kureyz Horasan’ı fethetti; Ahnef b. Kays b. Heysem’i buraya gönderip yıktırdı”⁶⁴

2.1.3. Abdullâh b. Zübeyr

Asıl adı, Ebû Bekr Abdullâh b. Zübeyr b. el-Avvâm’dır. Kureyş kabilesinin Esed b. Abdüluzzâ koluna mensuptur. 624 yılında Medîne’de doğmuştur. Medîne’ye göç eden Muhâcirlerin Medîne’de doğan ilk çocukları olması nedeniyle doğumu Medîne’de büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Adı Hz. Peygamber tarafından konulmuştur. İslâm dünyasının yarıya yakın kesiminde 10 yıl süreyle halîfe olarak hüküm süren Abdullâh b. Zübeyr, genç sahâbilerin önde gelenlerinden biri olmuştur. Haccâc b. Yûsuf tarafından Mekke’de muhâsara altına alınan Abdullâh b. Zübeyr 73/692 yılında bir çıkış hareketi yaparak kahramanca çarpışmış ve ölmüştür.⁶⁵

Kazvinî Tâif, Mekke ve Kûfe bahislerinde Abdullah b. Zübeyr’den bahseder:

1. Tâif: “Ârim hapishanesi buradadır. Burası, Abdullah b. Zübeyr’in Muhammed İbnü’l-Hanefiyye’yi hapsedtiği yerdir. Özellikle Keysâniyeliler ve Şiîler olmak üzere insanlar teberrüken burayı ziyaret ederler”⁶⁶

2. Mekke: “Mescid- Harâm’a gelince, burayı ilk inşa eden kişi hilâfeti döneminde Hz. Ömer b. el-Hattâb’dır. İnsanlar Kâbe’nin etrafını daralttılar, evlerini buraya birleştirdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi: “Muhakkak ki Kâbe Allah’ın evidir ve buranın bir avlusu olmak zorundadır.” Böylelikle etrafındaki evleri satın aldı, etrafını genişletti ve bir insan boyu uzunluğunda bir duvar ile çevreledi. Daha sonra Hz. Osman ve daha geniş çapta olmak üzere Abdullah b. Zübeyr burayı genişletti. Mermerden direkler yerleştirdi, kapılarının sayısını artırdı ve onları süsledi.”⁶⁷

“Hz. Ayşe’den (rha) şöyle rivayet edilmiştir: “Rasûlullah’a (sav), Hacerü’l-Esved’in Beyt’ten olup olmadığını sordum. “Evet” şeklinde buyurdu. Bunun üzerine: “O halde niye Kâbe’ye dahil edilmemiştir?” diye sordum. Şöyle buyurdu: “Kavmin buraya yaptığı harcamayı azalttı.” “O halde kapısının yüksek olmasının sebebi nedir?” diye sordum. Şöyle buyurdu: “Bu şekilde yaptılar; zira, istediklerini içeri koydular, istemediklerini ise engellediler. Eğer kavmin Cahiliye’de verdikleri sözde yeni olmasaydı, kalplerinin inkara yönelmesinden korkmasaydım, Hacerü’l-Esved’i Beyt’in içine alırdım.” Abdullah b. Zübeyr, kendisinden bunu duymak üzere ashaptan 10 kişiyi gönderdi. Daha sonra Beyt yıkıldı ve Hz. Ayşe’nin anlattığı şekilde yeniden inşa edildi. Haccâc, İbn Zübeyr’i öldürünce, tekrar geri eski haline getirdi. Geriye kalan taşları aldı ve batı yönünü ördü. Kalanları da Beyt’in içerisine döşedi. Şu anda var olan, Haccâc’ın yaptırdığı binadır.”⁶⁸

⁶⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 95.

⁶¹ Ahmed b. Yahya b. Câbir, meşhur coğrafyacı Belâzûrî’dir (ö. 279/892-93). Ayrıca tarihçi ve nesep âlimidir. Bkz: Fatmanur İbrahimoğlu, “Belâzûrî”, *Bağdat’ın Ünlü Tarihçileri* (Edit: N. Bozkurt), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020, 79-92.

⁶² Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*-, çev: M. Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 447.

⁶³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 181.

⁶⁴ Kazvinî, *Âsâr*, s. 332.

⁶⁵ M. Selingsohn, “Abdullah b. Zübeyr”, *İA*, 1/44-46; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm”, *DİA*, 1/145-146.

⁶⁶ Kazvinî, *Âsâr*, s. 99.

⁶⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 113.

⁶⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 117.

3. Kûfe: “Burada Tamâr adında, valilerin oturduğu bir kasır vardır. Ubeydullah b. Ziyâd,⁶⁹ Hz. Hüseyin öldürülmeden önce Müslim b. Akîl b. Ebî Tâlib’in⁷⁰ buradan atılmasını emretti. Kûfe’de Hz. Hüseyin taraftarı olan Hâni b. Urve⁷¹ adında birisi vardı. Müslim ona geldi ve kendisinden (Müslim’i) evinden çıkarmasını istedi ve öldürünceye kadar savaştı. Abdullah b. Zübeyr el-Esedî şöyle dedi:

“Ölümün ne olduğunu bilmek istersen,
Hâni’in çarşıda ölümüne bak. Ayrıca İbn Akîl’in,
Kahramanlığına bak. Kılıç yüzünü sıyırmıştı,
Sonunda ise yüksek bir yerden ölüm için atılmıştı.”⁷²

2.1.4. Ukbe b. Nâfi el-Kureyşî

Asıl adı, Ukbe b. Nâfi’ b. Abd Kays el-Kureyşî’dir. H. 1./M. 7. asrın meşhur kumandanı olup, Arap kuvvetlerinin Kuzey Afrika’da elde ettikleri başarıyı takviye ederek Berberîlerin mukavemetini kırmak istemiş ama isyan eden Afrika kuvvetleri tarafından öldürülmüştür. Ukbe’nin Kuzey Afrika’daki hayatı hakkında Arap tarihçileri çok bilgi verir. Ancak bunların, İslâmiyet’in Magrib’de yayılışı ile ilgili bilgilerde olduğu gibi güven vermeyen yönleri vardır. Kendisi Tubna’da yerli çeteler tarafından kuşatılıp yanındaki 300 kişiyle birlikte 63/683 yılında öldürülmüştür. Kendisi ve arkadaşlarının mezarları hâlâ aynı yerde bulunur.⁷³

Kazvinî, Ukbe b. Nâfi el-Kureyşî’yi Kayrevan bahsinde konu edinir. Bu konu şöyledir:

1. Kayrevan: “Ukbe b. Nâfi İfrîkiye’ye vali olunca buraya gitti, fetheti ve onun eliyle Berberlerin çoğu Müslüman oldu. Ukbe arkadaşlarını topladı ve onlara: “İfrîkiye halkı kılıç zoruyla Müslüman olma bir topluluktur. Eğer Müslümanlar buralardan geri dönerlerse, tekrar dinlerine geri dönerler. Müslümanların onların arasına karışması görüşünde değilim. Fakat burada Müslümanların yerleşeceği bir şehir kurmak düşüncesindeyim.” dedi. Bunun üzerine Kayrevân’ın bulunduğu yere geldiler. Burası ağaçların sıklığı dolayısıyla yılanların bile geçemeyeceği çalılık ve ormanlık bir alandı. “Bu ormanlık alan yırtıcı hayvanların ve zehirli sürüngenlerin çok olduğu bir yerdir.” dediler. Ukbe duası kabul olunan birisiydi. Askerlerinin arasındaki 18 sahabeyi topladı. Şu şekilde seslendi: “Ey yırtıcı hayvanlar ve zehirli sürüngenler! Bizler Rasûlullah’ın (sav) ashabıyız. Bizden uzak durun. Biz buraya gelip yerleşeceğiz; bundan sonra bulduklarımızı da öldüreceğiz.” İnsanlar daha önce görmedikleri şekilde şaşkırtıcı bir gün geçirdiler. Aslan, kurt ve yılan yavrularını taşıyor ve grup grup çıkıyorlardı. Bu durum Berberlerin de İslâm’a girmelerine vesile oldu. Daha sonra şehir kuruldu 55/674 yılında (yerleşim) başladı. Ceyhânî’nin⁷⁴ anlattığına göre, Kayrevân’da madenin ne olduğu bilinmeyen iki sütun vardır. Her ikisinden Cuma günleri güneş doğmadan önce su sızar. Bu yeri şaşkırtıcı kılan husus, bu olayın sadece Cuma günü olmasıdır.” Söylenildiğine göre, Rum hükümdarları çok yüksek bir fiyata bu ikisini istediler. Kayrevân halkı ise: “Şaşkırtıcı şeylerin en şaşkırtıcı olanını Allah’ın evinden şeytanın evine çıkartmayız.” dedi.”⁷⁵

2.1.5. Ebû Mûsâ el-Eş’arî

Asıl adı, Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays b. Süleym el-Eş’arî’dir. Yemen’in Zebîd şehrinde oturan ve ahlâk ve meziyetleri Hz. Peygamber tarafından övülen Eş’ar kabîlesindendir. Hz.

⁶⁹ Ubeydullah b. Ziyâd, (ö. 67/686) Emevî valisidir. Bkz: Ali Delice, “Ubeydullah b. Ziyâd’ın Siyâsî Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), 321-344.

⁷⁰ Müslim b. Akîl, (ö. 60/680) Hz. Hüseyin’in amcasının Kûfe’de şehid edilen oğludur. Bkz: Muzaffer Karataş, “Kumri’nin Kenzü’l-Mesâib’inde Kerbelâ’nın Ön Şehidi Müslim b. Akîl”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* (2022), 8/1, 161-192, s. 163 vd.

⁷¹ Hâni b. Urve, (ö. 60/680) Hz. Hüseyin adına çalıştığı için Emevîler tarafından öldürülen Yemenli tâbiidir. Bkz: L. Veccia Vaglieri, “Hâni’ b. ‘Urva al-Murâdr”, *EF* (İng.), III, 164-165; Yakup Keskin, “Yakın Döneme Etkileri İtibarı ile Kerbelâ”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2012), 307-340, s. 311.

⁷² Kazvinî, *Âsâr*, s. 251.

⁷³ Mustafa Adaş, *Ukbe b. Nâfi*, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, ss. 5-55; E. Levi-Provençal, “Ukbe b. Nâfi”, *IA*, 13/20-21.

⁷⁴ *Ceyhânî*, (ö. 330/942) Sâmânî veziri ve meşhur İslâm coğrafyacısıdır. Bkz: Yasemin Turan, “Sâmânîoğulları Vezirleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 18 (2023), 25-52, ss. 31-3.

⁷⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 242.

Peygamber'in halkı İslâm'a dâvet ettiği duyulunca Ebû Mûsâ ile iki ağabeyinin de aralarında bulunduğu 52 kişilik bir heyet onun yanına gitmek üzere gemiye bindi; fakat gemi kötü hava şartları yüzünden Habeşistan'a sürüklendi. Heyet mensupları Ca'fer b. Ebû Tâlib ve arkadaşlarının orada bulunduğunu öğrenince bir süre Habeşistan'da kaldılar. 7/628 yılında Hayber'in fethi esnasında Habeşistan'daki Müslümanlarla birlikte Medîne'ye döndüler. Ebû Mûsâ Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Hz. Peygamber'den öğrenerek ezberleyen sayılı sahâbilerden birisidir. 42/662 yılında vefat eden Ebû Mûsâ'nın farklı tarihlerde öldüğüne dâir rivâyetler bulunmaktadır.⁷⁶

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Kazvinî, Tüster bahsinde konu edinir. Bu konu şöyledir:

1. Tüster: “Anlatıldığına göre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Tüster'i fethedince bakır bir tabut içerisinde bir ceset buldu. Beraberinde ihtiyacı olanların aldıkları dirhemler vardı. İhtiyacı bitince bunları geri koyuyordu. Eğer bunu (elinde) tutarsa hastalanırdı. Ebû Mûsâ bu durumu Hz. Ömer b. el-Hattâb'a bildirdi. (Hz. Ömer) cevabında şunları yazdı: “O kişi Danyal⁷⁷ peygamberdir. Onu çıkar, yıka, kefenle, namazını kıl ve defnet.”⁷⁸

2.2. Mutasavvıflar

Özellikle şehirlerin tanınmış ve saygın insanları bağlamında çok sayıda tasavvufî yönü bulunan şahsiyetten bahsedilmektedir. Şimdi bunlardan bir kısmına örnek verelim:

2.2.1. Hallâc-ı Mansûr

Asıl adı, Ebû'l-Mugîs Hüseyin b. Mansûr el-Beydavî'dir. 244/858 yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beydâ'nın kuzey doğusundaki Tûr'da doğmuştur. Hallâc'ın söz ve davranışları halk ve ulemâ arasında huzursuzluk meydana getirmiştir. Bunun ardından hapse atılmış, sekiz yıl süren hapis hayatı Nâsır el-Kuşurî'nin evindeki bir odada göz hapsinde geçmiştir. Bütün ihtiyaçları karşılanmış, ziyaretçi kabulüne izin verilmiştir. Daha sonra hakkında baskılar neticesinde idam hükmüne varılmış ve bu hüküm Halîfe Muktedir-Billâh tarafından tasdik edilince 309/922 tarihinde burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilmiştir.⁷⁹

Kazvinî, Hallâc'ı Beydâ'nın ileri gelenlerinden birisi olarak tanıtır:

1. Beydâ: “Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc buralıdır. (Bir takım) ayetlerin ve şaşırtıcı (olayların) sahibidir. Aslana binmesi ve yılanı kırbaç olarak kullanması meşhurdur. Yaz mevsiminde kış meyvesini, kış mevsiminde ise yaz meyvesini getirirdi. Elini havaya uzatır ve birlik dinarlarla dolu olarak geri çekerti. (Dinarların) üzerinde: “Allah'ın Bir olduğunu söyle!” yazardı. İnsanlara düşündüklerini ve yaptıklarını haber verirdi. Anlatıldığına göre, bir gün hamamdan çıktı ve tanımadığı birisiyle karşılaştı. (Bu adam) ensesine şiddetli bir tokat attı. Bunun üzerine kendisine: “Ey Adam! Niye bana tokat attın?” diye sordu. (Adam) bunun üzerine: “Hakk bana bunu emretti.” şeklinde karşılık verdi. Kendisi (adama): “Hakk'ın hakkı için bunun bir kez daha tekrarla.” dedi. Fakat tokat atmak amacıyla elini kaldırıncaya eli kurudu. *Ene'l-Hak*⁸⁰ sözü ortaya çıkınca insanlar kendisini tanımazlıktan geldiler ve aralarında konuştular ve “Ben Hakk üzereyim” de.” dediler. Bunun üzerine kendisi ise: “Ben sadece “Ene'l-Hak” diyorum şeklinde karşılık verdi. Kendisinden şu şekilde birtakım şiirler işitildi:

“Ben sana özlem duyuyorum, sen de bana özlem duyuyorsun,

Biz ikimiz bir bedene hulul eden iki ruhuz.”

Şu da onun sözüdür:

⁷⁶ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Mûsâ el-Eş'arî”, *DİA*, 10/191-192; K. V. Zetterstéen, “Eş'arî”, *İA*, 4/392-393.

⁷⁷ Danyal, Kitâb-ı Mukaddes'e göre İsrailoğulları peygamberlerinden ve kutsal kitap yazarlarından birisidir.

⁷⁸ Kazvinî, *Âsâr*, 171.

⁷⁹ Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/377-378; Louis Massignon, “Hallâc”, *İA*/5/1, 167-170; Bkz: Ferhat Ağırman-Bilal Bekal, “Hallâc-ı Mansur'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi”, *Felsefe Dünyası*, 55 (2012), 84-98; Kenan Mermer, “Hallâc-ı Mansûr'un Düşünce Dünyasında Ene'l-Hak Şiirinin Arka Planı-Kitâbü't-Tavâsin ve Dîvânü'l-Hallâc Özeline”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 61 (2024), 11-25.

⁸⁰ Hallâc hakkında ileri sürülen iddiaların en yaygını, en etkili ve en sürekli olanı, onun tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden “enelhak” sözü ile hulûl ve ittihadı çağrıştıran ifadeleridir. Hallâc'ın kâfir ve zındık olduğunu iddia edenler enelhak sözü ile tanrılık iddiasında bulunduğunu ileri sürmüşler, onu büyük bir velî olarak tanıyanlar ise bu sözü diğer süfîlerin şâhiyeleri gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Hallâc'ın enelhak dediği doğrudur. Ancak bu sözle tanrılık iddiasında bulunduğu yolundaki hükümler kesinlikle yanlıştır. Onun konuyla ilgili tam ifadesi şöyledir: “Eğer Allah'ı tanımiyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim, ben Hakkım, çünkü ebediyen Hakile Hakkım” Bkz: Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/379.

“Ben senden ve kendimden şaşkınlığa düştüm, seninle yok oldum,

Beni kendine o kadar yakın kıldın ki, kendimi sen zannettim.”⁸¹

2.2.2. İbrâhîm b. Edhem

Asıl adı, Ebû İshâk İbrâhîm b. Edhem b. Mansûr’dur. Zâhid, sûfî ve muhaddistir. Horasan’ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesi Arap kabîlelerinden Benî İcl’e veya Temîm’e mensuptur. Kaynaklarda İbrâhîm b. Edhem’in zühd yoluna girmesine sebep olan menkıbevi bazı olaylardan söz edilir. Horasan’dan ayrıldıktan sonra Şam, Irak, Hicaz ve Rûm(Anadolu) bölgelerine seyahatler yapan İbrâhîm b. Edhem, Mansûre(el-Massîsa), Sûr, Kayseriye, Humus, Askalân, Beyrût, Basra, Kûfe, Mekke, Medîne, Kudûs, İskenderiye ve Tarsus gibi şehirleri dolaşıp bostan bekçiliği, ırgatlık, değirmencilik gibi işler yaparak elinin emeği ile geçinmeye çalışmıştır. Kara ve deniz seferlerine katıldığı Bizanslılara karşı yapılan son deniz seferi esnasında ismi belirtilmeyen bir adada vefat ettiği kaydedilir. Ölüm yılı için değişik tarihler verilmekle birlikte kaynakların çoğu 161/778 veya 162/779 yılını verir.⁸²

Kazvinî, İbrâhîm b. Edhem’den Deyr-u Sim’ân ve Belh başlıklarında bahseder; Belh’in ileri gelenlerinden birisi olarak tanıtır:

1. Deyru Sim’ân: “Dımaşk yöresinde, nezih bir mevkide bir kilisedir. Bahçeler, evler ve kasırlarla çevrilidir. Meşhur Habîs buradadır. Gerçekten halkla bağlantısını koparmıştı. Başını pencereden yılın belirli bir gününde dışarı çıkarır, hastalardan ve müzminlerden üzerine bakışı düşenler şifa bulurdu. Bu durumu İbrâhîm b. Edhem⁸³ duydu. Kendisine gitti ve bu duruma şahit oldu. Şöyle dedi: “Kilisenin yanında, bu pencerenin hizasında duran çok sayıda kişi gördüm. Habîs’in başını çıkarmasını gözlüyorlardı. O gün gelince başını çıkardı ve sağa ve sola onlara doğru baktı. Üzerine bakışı düşenler şifa bulmuş olarak sağlıklı bir şekilde ayağa kalktı ve evine geri döndü.” Şunları söyledi: “Bu durumdan şaşkınlığa düştüm ve üzerinde düşündüm. Yanına gittim, çağırdım ve bu çağrıma icabet etti. Kendisine durumunu sordum. Bana yedi adet nohut vererek: “Bunlar senden istendiğinde yüksek bir fiyata sat.” dedi. (İbrâhîm b. Edhem) şunları söyledi: “Oradan ayrıldım. Hristiyanlar arasında Habîs’in hanîflerden⁸⁴ birisine bir şey verdiği yayıldı. Etrafımda toplanarak bana: “Bu nohutlarla ne yapacaksın?” diye sordular. “Onu bize sat.” dediler. Fiyatını 700 dinara kadar artırdılar ve ben de onları sattım. Oradan ayrıldım. Yolum Deyru Sim’ân’dan geçiyordu. Habîs başını çıkararak: “Ey Hanîf! Nohutları 700 dinara sattın. Yedi bin dinar isteseydin de vereceklerdi. Her bir nohut benim için bir günlük azıktır. Bak! Kim günlük azığının fiyatının bin dinar olmasını istemez ki?” dedi ve başını içeriye soktu.”⁸⁵

2. Belh: “İbrâhîm b. Edhem el-İclî (rh) buralıdır. Belh hükümdarlarındandı. Dünya nimetlerini terketmesinin sebebi şudur: Birgün avdaydı; ok atmak amacıyla avın peşinden koşuyordu. Av ona doğru dönerek kendisine: “Ey İbrâhîm! Bunun dışındaki şeyler için yaratıldın.” dedi. Bunun üzerine geri döndü ve riayetinde bulunan birisinin yanına vardı. Bineğinden indi; (hükümdar) elbisesini çıkardı, riayetindeki kişiye verdi. Kendisi de riayetindeki kişinin kıyafetini giydi. Böylelikle zühd hayatını tercih etmiş oldu.”⁸⁶

2.2.3. Cüneyd-i Bağdâdî

Asıl adı, Ebû’l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed Hazzâz el-Kavârîrî’dir. İlk devir sûfiliğinin en güçlü temsilcilerinden birisidir. Bağdat’ta doğmuş ve orada yaşamıştır. Ailesi aslen Nihâvendli olup cam ticaretiyle uğraştıklarından Kavârîrî nisbesiyle de tanınmaktadır. Bizzat kendisi de cam ticaretiyle uğraştığından Hazzâz lakâbıyla tanınmıştır. Şer’î ilimleri iyice öğrendikten sonra kendisini zühd, ibâdet ve tasavvufa vermiştir. Ölüm döşeginde iken oturarak namaz kılmış, bunun

⁸¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 165.

⁸² Reşat Öngören, “İbrâhîm b. Edhem”, *DİA*, 21/293.

⁸³ İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778 [?]) zâhid, sûfî ve muhaddistir. Bkz: Halime Gül, *İbrahim bin Edhem ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008, s. 15 vd.

⁸⁴ Hanîf, İslâm öncesi dönemde Hz. İbrâhîm’in tebliğ ettiği dine tâbi olanlara verilen addır. Bkz: Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Ankara, 1985, s. 110 vd.

⁸⁵ Kazvinî, *Âsâr*, ss. 196-7.

⁸⁶ Kazvinî, *Âsâr*, s. 332.

da bir nimet olduğunu ifade etmiş, istirahat etmesi gerektiğini söyleyenlere namaza durmak sûretiyle cevap vermiş ve viridiyle meşgul iken 297/909 yılında vefat etmiştir.⁸⁷

Kazvinî, Cüneyd'i Bağdâdî'den Şiraz ve Bağdat başlıklarında bahseder. Onu Bağdat'ın ileri gelenlerinden birisi olarak tanıtır:

1. Şiraz: “Döneminin şeyhi ve önde geleni Ebû Abdullah Muhammed b. Hafif buralıdır.⁸⁸ Şunları söyledi: “Bağdat'a vardığımda başımda sûfî bir gurur vardı. Zira 40 gündür bir şey yememiş, Cüneyd'in yanına varmamıştım.⁸⁹ Hacca gitmek niyetindeydim. Bir çöplüğe vardım ve orada bir ceylanın kuyudan su içtiğini gördüm. Ben de susuzdum ve oraya doğru yürüdüm. Ceylan kaçtı. Suyun kuyunun dibinde olduğunu gördüm. Kendi kendime: “Ey Rabbim! Benim bu geyik kadar yerim yok mu?” dedim. Arkamdan: “Sabrını denedik. Dön ve suyu al.” diyen bir ses duydum. Geri dönünce, kuyunun su ile dolu olduğunu gördüm. Bu sudan aldım, içtim ve abdest aldım. Yine: “Geyik kovasız ve ipsisiz geldi. Sen ise ip ve kova ile geldin.” diyen bir ses duydum. Bağdat'a varınca Cüneyd bana: “Sabretseydin, ayaklarının altından su fışkıracaktı.” dedi.”⁹⁰

2. Bağdat: “Ebû'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed b. Cüneyd buralıdır. Aslen Nihâvendli olup Bağdat'ta doğup büyümüştür. Babası camcı, kendisi ise kunduracıydı. Hars el-Muhâsibi ve dayısı Serî es-Sakatî ile arkadaşlık yaptı. Süfyân es-Sevrî'nin mezhebi üzerine fetva verirdi. Her gün 300 rekât namaz kılar ve 30 bin tesbih çekerti. Ca'fer el-Hulî'den⁹¹ aktarıldığına göre 20 yıl boyunca haftada sadece bir kere yemek yemiştir.”⁹²

2.2.4. Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd es-Sevrî

H. İkinci asrın meşhur kelâm âlimi, muhaddis ve sûfisidir. Muhtemelen 97/1186-1187 yılında Kûfe'de doğmuştur. İlk tahsilini babasından almıştır. H. 150 yılında Kûfe'den ayrılarak Yemen'e göç etmiş, burada ticaretle uğraşmış ve daha sonra değişik tarihlerde Mekke ve Basra'da ikamet etmiştir. 161/778 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁹³

Kazvinî, Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd es-Sevrî'yi Kûfe'nin ileri gelenlerinden birisi olarak tanıtır:

- “Ebû Abdullah Süfyân es-Sevrî buralıdır. Sevr-i Ethal'e mensuptur. Pek çok insandan daha alim ve takvalı birisiydi. Müctehid bir imamdı. Cüneyd-i Bağdâdî onun mezhebine göre fetva verirdi. Mehdî ile dostluk ederdi. Ancak halife olunca bu dostluk kesintiye uğradı. Bunun üzerine Mehdî kendisine: “Benimle arkadaşlık edemesen de, bana nasihat et.” dedi. Bunun üzerine (Süfyân es-Sevrî:) “Kur'ân'da “Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay hâline! (وَيْلٌ لِلْمُطَفِّينَ)” diye başlayan bir sure vardır.⁹⁴ Tatfif (التطفيف), “az bir miktar” demektir. Çok mal elde edenin durumu nice olur?” demiştir. Anlattıklarına göre, Mansûr kendisini tavafta gördü. Eliyle omzuna vurdu ve: “Seni bize gelmekten engelleyen nedir?” diye sordu. Bunun üzerine (Süfyân es-Sevrî:) “Allah Teâlâ'nın: “Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur.”⁹⁵ ayeti (beni size gelmekten engelledi.)” dedi. Bunun üzerine Mansûr arkadaşlarına yönelerek: “Alimlere sevgi attık, Süfyân dışındakiler bunu yerden topladılar. Zira o ileri gelen birisidir.” dedi. Daha sonra ona: “Ey Ebû Abdullah! İhtiyacını ne ise iste.” dedi. Bunun üzerine: “Ey Müminlerin Emiri! Yerine getirecek misin?” diye sordu. (Mansûr) “Evet” karşılığını verdi. “İhtiyacım, ben gelinceye kadar bana (adam) göndermemen ve isteyinceye kadar bir şey vermemendir.” dedi.”⁹⁶

⁸⁷ Süleyman Gökbulut, “Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî”, *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, İstanbul, 2002, 417-44, s. 418; Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *DİA*, 8/119.

⁸⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Hafif (ö. 371/982) Haffiyye silsilesinin kurucusu olan sûfidir. Bkz: Hasan Hüseyin Tunçbilek, “Ebu Bekir Bâkîllânî Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), 1-21, s. 6.

⁸⁹ Hacca giderken Bağdat'ta Cüneyd-i Bağdâdî ile görüştüğü veya onunla Hallâc konusunda tartışmaya giriştiği şeklindeki rivayetler doğru değildir. İbn Hafif'in Cüneyd ile görüşmediği fakat ona büyük saygı duyduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Tahsin Yazıcı, “İbn Hafif”, *DİA*, 19/536.

⁹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, s. 212.

⁹¹ Ca'fer el-Hulî, (ö. 348/959) ilk sûfilerin menkıbelerini toplayıp yazması ve rivayet etmesiyle tanınan mutasavvıftır. Bkz: Câfer b. Muhammed (Hulî), “Faydalar (Öğütler), Zühed, Kalbî İncelikler, Mersiyeler”, çev: Aşır Öreç, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2011/2), 163-195.

⁹² Kazvinî, *Âsâr*, s. 324 vd.

⁹³ Ömer Faruk Akpınar, “Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Usul İslam Araştırmaları*, 22/22 (2014), 115-167; Abdulkadir Tekin, “Süfyân es-Sevrî'nin Fıkıhçılığı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2015), 115-143; M. Plessner, “Süfyân-üs-Sevrî”, *İA*, 11/83-86.

⁹⁴ *Kur'ân*, Mutaffifin, 83/1.

⁹⁵ *Kur'ân*, Hûd, 11/113.

⁹⁶ Kazvinî, *Âsâr*, ss. 253-4.

2.2.5. Bâyezîd-i Bistâmî

Asıl adı, Ebû Yezîd Tayfur b. Îsâ b. Sürûşân'dır. İlk büyük mutasavvıflardandır. Kısıtlı bilgilere göre İran'ın Horasan eyaletinde bulunan Bistâm kasabasında doğmuştur. Dedesi Sürûşân aslen İranlı Mecûsî bir din adamı iken Müslüman olmuştur. 234/848 veya 261/875 tarihlerinden birisinde vefat ettiği söylenir.⁹⁷

Kazvinî, Ebû Yezîd Tayfur b. Îsâ el-Bistâmî'yi Rey ve Bistâm başlıklarında ele alır ve onu Bistâm'ın ileri gelenlerinden birisi olarak tanıtır:

1. Rey: “Yahyâ b. Muâz er-Râzî buralıdır.⁹⁸ İnsanlar arasında kabul gören, vaazlarında söz sahibi ve döneminin şeyhiydi. Zeynû'l-Ârifîn Ebî Yezîd el-Bistâmî ile karşılaşınca, kendisini hayretler içerisinde bırakan durumlarını gördü. Faziletin Allah'tan olduğunu ve istediğine verdiğini anladı. Onun hizmetini gördü ve kendisinden şaşırtıcı hikayeler anlattı. Anlattıklarına göre, Bâ Yezîd'i yatsı namazından sonra güneş doğuncaya kadar ayakları üzerinde uyanık olarak gördü. Ayaklarının üzerinde, ellerini göğsünde birleştirmiş ve gözlerini bir noktaya sabitlemiş bir haldeydi. Güneşin doğmasına yakın secde etti ve secdesini uzattı ve ardından oturdu ve şöyle dedi: “Ey Allah'ım! Şüphesiz bir topluluk Sen'den istedi. Sen de onlara suda ve havada yürümeyi verdin. Böylelikle Sen'den razı oldular. Böyle bir durumdan Sana sığınırım. Şüphesiz bir topluluk Sen'den istedi. Sen de yeryüzünün hazinelerini verdin ve bu şekilde razı oldular. Böyle bir durumdan Sana sığınırım. Şüphesiz bir topluluk Sen'den istedi. Sen de onlara yeryüzünün dürülmesini verdin. Böylelikle Sen'den razı oldular. Böyle bir durumdan Sana sığınırım.” Bu şekilde evliyaların makamından yaklaşık 20 tanesini saydı. Sonra bana doğru döndü ve beni gördü. Bana: “Yahyâ!” dedi. “Evet, efendim!” dedim. “Ne zamandan beri sen burdasın?” diye sordu. “Bir miktar oldu.” dedim. Bunun üzerine sustu.”⁹⁹

2. Bistâm: “Şaşırtıcı halleri bulunan, ariflerin sultanı Ebû Yezîd Tayfur b. Îsâ el-Bistâmî buralıdır.¹⁰⁰ Kendisine: “Allah yolunda nefsinden daha şiddetli olan şey nedir?” diye sordular. Cevap olarak: “Bunu tanımlamak imkânsız.” dedi. Bu kez: “Allah yolunda nefsine en uygun olan şey nedir?” diye sordular. Cevap olarak: “İşte bu güzel bir soru! (Nefsimi) itaat etmeye çağırdım; fakat karşılık vermedi. Bunun üzerine bir yıl su içmekten alıkoydum. Anlattıklarına göre, Ebâ Yezîd, Mekke yolunda üzerinde ağır bir yük olan bir adam gördü. Adam Ebâ Yezîd'e: “Bu yük ile ne yapabilirim?” diye sordu. (Ebâ Yezîd:) “Yükünü devenin üzerinde taşı! Sen de üzerine bin.” dedi. Adam bu şekilde yaptı; ama kalbinde hala bir şüphe vardı. Bunun üzerine Ebâ Yezîd adama: “Bu şekilde yap ve aldırış etme! Taşıyan Allah'tır; deve değil.” dedi. Adam yine de ikna olmadı. Bunun üzerine Ebâ Yezîd adama: “Bak! Ne görüyorsun?” diye sordu. (Adam:) “Kendim ve yük havada yürüyor. Deve ise ayrı olarak yürüyor.” dedi. Bunun üzerine (Ebâ Yezîd:) “Sana taşıyanın Allah olduğunu söylememiş miydim? Fakat sen görünceye kadar inanmadın.” dedi. Anlattıklarına göre, müridlerinden birisi, onun içki içtiğini duydu ve kendisine: “Benimle beraber gel! Sana içki içmeyi öğreteceğim.” dedi. Müridiyle beraber çıktı ve onu bir meyhaneye götürdü ve oradaki bütün fiçileri içti. Daha sonra başı yerde, ayakları da havada olacak şekilde devrildi. Başından sonuna kadar Kur'ân-ı Kerîm'i okudu. Müridine: “İçki içmek istediğinde, bu şekilde iç!” dedi. 261/874 yılında Bistâm'da vefat etti. Burada teberrüken ziyaret edilen bir meşhedidir. Süfîlerden birisinin anlattığına göre, Ebî Yezîd'in meşhedinde uyuyan kişi, uyandığında kendisini meşhedin dışarısında görürdü.”¹⁰¹

⁹⁷ Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 11-49; Hasan Basri Demir, *Bâyezîd-i Bistâmî ve Tasavvuf Anlayışı*, İbn Haldun Üniversitesi LEE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, ss. 10-31; Rabia Temiz, “Mutasavvıf Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin (ö. 234/848) Hadis Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2019), 289-316.

⁹⁸ Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872) seyrüsülûk makamlarından bahseden ilk süfîlerdendir Bkz: Ahmed Subhi Furat, “Yahya Bin Muaz er-Razi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1/1 (1967), 9-11; Salih Çift, “Mevlânâ'nın Öncülerinden Biri: Yahyâ b. Muâz er-Râzî”, *Süfî Araştırmaları*, 1/2 (2010), 43-54.

⁹⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 381.

¹⁰⁰ Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) ilk büyük mutasavvıflardandır. Bkz: Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 11-49; Hasan Basri Demir, *Bâyezîd-i Bistâmî ve Tasavvuf Anlayışı*, İbn Haldun Üniversitesi LEE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, ss. 10-31; Rabia Temiz, “Mutasavvıf Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin (ö. 234/848) Hadis Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2019), 289-316.

¹⁰¹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 205.

2.3. Şairler

Kazvinî’de 50 civarında şairin bahsi geçmektedir. Bunlar arasında İranlı şairler de bulunmaktadır. Şimdi bunlardan üçüne örnek verelim:

2.3.1. Ferezdak

Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren hiciv şâirlerinden birisidir. Asıl adı, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa’saa et-Temîmî’dir. 20/641 yılında Basra yakınındaki Kâzime’de varlıklı, kültürlü, cömert ve nüfûzlu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Şiiri bol bir muhitte bir bedevî genci gibi yetişerek küçük yaşta şiire başlamıştır. Uzun bir ömür süren Ferezdak genellikle dinî vecibelere karşı ilgisiz kalmış, hayatının sonuna kadar içkiye ve eğlenceye düşkünlüğü devam etmiştir. Babasından devraldığı cömertlik hasletini bütün ömrü boyunca sürdürmüştür. Hayatında kısmî dindarlık dönemleri görülse de, bunların pek uzun sürmediğı anlaşılmaktadır. 11/728 tarihinde öldüğüne dâir rivâyetler bulunmaktadır.¹⁰²

Ferezdak’ı Kazvinî, Vebâr bahsinde konu edinir ve şiirine örnek verir:

1. Vebâr: “Araplar, Vebâr sakinlerinin cinler olduğunu iddia ederler. İnsanlar asla oraya giremezler. Bilerek ya da bilmeyerek birisi oraya girerse, yüzüne toprak atarlar. Eğer oraya girmeyi kabul etmez, reddederse yakalayıp öldürürler. Böylelikle kaybolur ve ondan bir daha haber alınmaz.

Ferezdak şöyle der:

“Babanı kaybedince, bir barınak ararsın,
Birisinin Vebâr yolunda kaybolması gibi,
Orada asla yolu bulamazsın; ya bir şekilde kurtulursun,
Ya da izin kalmaz.”¹⁰³

2.3.2. Kuss b. Sâide

Asıl adı, Kuss b. Sâide b. Amr el-İyâdî’dir. Câhiliye döneminde Hz. Peygamber’in kendisini dinlediğı, tevhîd inancına bağı şâirdir. Yetiştirdiğı hatiplerle tanınan Necran bölgesindeki İyâd kabilesine mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ancak kaynaklarda iyi bir hatîp olduğı, insanlara nasihat etmek üzere Irak ve Suriye dahil pek çok yeri gezdiğı, hatta bu arada Bizans imparatoru ile dostluk kurup onunla ilim, akıl, edep, mürüvvet, mal ve mülk konularında sohbet ettiğı belirtilir. Rasûl-i Ekrem’in, risâletinden önce adı Hanîfler arasında zikredilen Kuss b. Sâide’nin Ukâz panayırında verdiğı hutbeyi dinlediğı, İslâm’a girmek üzere Cârûd b. Abdullâh başkanlığında Medîne’ye gelen İyâd heyetine onu sorduğı ve ölmüş olduğunu öğrendiğı rivâyet olunur. Seksen üç yılında iken 600 yılında öldüğü belirtilen Kuss b. Sâide’nin Halep yakınlarında Rahvîn’de bulunan bir adak yerinde gömülü olduğu belirtilir.¹⁰⁴

Kazvinî, Kus b. Sâide’yi Hicaz bahsinde konu edinmekte ve şiirine örnek verir:

1. Hicaz: “İyâd kabilesinden bir heyet Hz. Rasûlullah’ın (sav) geldi. Hz. Peygamber (sav) “Hanginiz Kus b. Sâide’yi tanır?” diye sordu. “Hepimiz onu tanırız.” diye karşılık verdiler. Hz. Peygamber, (sav) “Şimdi ne yapıyor?” diye sorunca, “Vefat etti.” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Hiç unutmam, haram aylarda, kızıl bir devenin üzerinde, Ukâz pazarındaydı. İnsanlara şu şekilde hitabediyordu: “Ey İnsanlar! Beni iyi dinleyip duyun! Yaşayan ölür, ölen geçmişte kalır. Olacak olan da olur. Gökyüzünde ibret vardır: Dönen âlemde bulutlar kayar, yıldızlar gözden kaybolur.” Kus “Muhakkak ki Allah’ın bir dini vardır ve sizin dininizden razıdır!” şeklinde yemin etti. “Bana ne oluyor da, insanların gittiklerini ama dönmediklerini görüyorum. Onlar ya gittikleri ya da terkettikleri yerlerden çok memnunlar ve uyuyakaldılar.” Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “İçinizden kim onun şiirini hatırlıyor?” Hz. Ebûbekir (sav) “Ben

¹⁰² Ali Şakir Engin, “Ferezdak”, *DİA*, 12/373-374.

¹⁰³ Kazvinî, *Âsâr*, s. 64.

¹⁰⁴ İsmail Güleç, “Hz. Peygamber’in Müslüman Olmayan Şairlere Karşı Tutumu”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20, (2018), 245-268, s. 250; Mehmet Ali Kapar, “Kus b. Sâide”, *DİA*, 26/460.

hatırlıyorum Yâ Rasûlullah.” dedi. Hz. Peygamber (sav) “Öyleyse bize oku.” buyurdu. Hz. Ebûbekir şiiiri okudu:

“Geçmiş toplumlardan bize kalan ibretler vardır,
Ölüp de geri dönen görmedim, dönüşü yol yoktur,
Görüyorum ki, kavmim büyüğüyle küçüğüyle o yöne gidiyor,
Anladım ki, kavmimin başına gelenden başka yol yoktur,
Geçmiş geri gelmiyor, kalanlardan da geriye kalan olmuyor.”¹⁰⁵

2.3.3. Teebbeta Şerran

Teebbeta Şerran (ö. 540) Fehm kabilesine mensup olup künyesi Ebû Züheyr, asıl adı Sabit b. Cabir'dir. Annesi siyah bir cariye olan şaire "koltuğunun altında kötülük taşıdı" anlamına gelen bu lakabın verilmesine ilişkin çeşitli rivayetler vardır. Meşhur olanına göre bir gün koltuğunun altına bir kılıç alıp dışarı çıkmış, komşuları annesine onun böyle hiddetli bir şekilde nereye gittiğini sormuş, annesi de “bilmiyorum, koltuğunun altına bir kötülük alıp çıktı” diye cevap vermiştir. O günden sonra şair artık hep bu lakapla anılmıştır.¹⁰⁶ Divan halinde nakledilmemiş olan şiirlerinin pek azı günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan bu şiirler de küçük parçalar halindedir.¹⁰⁷

Kazvinî, Teebbeta Şerran'ı Şa'b, Hicaz ve **Rahâ Bitân** başlıklarında konu edinir.

1. Şa'b: “Yemen’de bir dağdır. İçerisinde şehirler ve köyler vardır. Halkına *Şa'biler* denir. Şanfarâ burada öldürüldü. Bunun üzerine Şanfarâ’nın dayısı Teebbeta kin içerisinde şöyle dedi:

“Şa'b’da en ufak bir çukur yoktur,
Ki oraya katillerin kanı aksın.”¹⁰⁸

2. Hicaz: “Teebbete Şerran işte bu esnada şunları söyledi:

“Ey uzun gece ne kadar tedirgin ve berraksın,
Gece ansızın gelen misafirin hayalleri kapladı,
Bir yere koşarsın, sevdiklerin korkmuştur,
İşte bu nedenle bir hedefe doğru ilerlemeyi sev,
Yıllar benim için pişmanlıkla geçecek,
Benden tabiatımdan birtakım olaylar anlatıldığında,
Becîle’den kurtuluşum gibi,
Bir keder gününden arkadaşarımla kurtuldum.”¹⁰⁹

3. Rahâ Bitân: “Teebbeta Şerran’ın bir gece, bir dev ile burada karşılaştığı iddia edilir. İkisi arasında bir savaş meydana gelmiş ve sonunda dev öldürmüştür. Başını kesip kabilesine götürmüş, onlara göstermiştir. Böylelikle onlara cesaretini ve gücünü sergilemiş oldu ve şunları söyledi:

“Gençlerin algısına kim iletecek,
Rahâ Bitân yakınlarında karşılaştıklarımı,
Gerçekten de bir gulyabani ile karşılaştım,

¹⁰⁵ Kazvinî, *Âsâr*, s. 85 vd.

¹⁰⁶ Kadri Yıldırım, “Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında "Su'luk" Şairler Hareketi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/1, 177-209, s. 188.

¹⁰⁷ N. M. Çetin, “Te’abbata Şerren”, *İA*, 12/1/76-78.

¹⁰⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 87.

¹⁰⁹ Kazvinî, *Âsâr*, s. 48.

Çölde, düz bir sayfa gibi pürüzsüz bir ovada dolaşan,
 Ona şöyle dedim: İkimiz de zamanın yıprattığı,
 Seyahat arkadaşınız, o halde yerimi bana bırak,
 Bana doğru saldırdı, ben de ona,
 Yemen cilalı kılıcımla karşılık verdim.”¹¹⁰

3. COĞRAFYACILIĞI

Görüldüğü üzere Kazvinî'nin *Âsâr*'ı son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Bu içerik çerçevesinde coğrafyacılığının öne çıkmasının sebebi 600'den fazla şehirden bahsetmesidir. Bunun yanı sıra yukarıda örneklerini verdiğimiz şekliyle tasavvuf ve şair tezkireleri olarak ele alınabilecek yönleri de bulunmakta, bu açıdan Tabakât kitabı hüviyetine bürünmektedir. Bunun dışında coğrafyacılığı ile ilgili olarak şu başlıklara yer verilebilir:

3. 1. Şehirleri Kuranlar ve Adlarının Menşei

Kazvinî bu başlık altında çok sayıda şehrin kurcusundan ve isminin kökeninden bahseder. Şimdi bunlara birkaç örnek verelim:

- Saadât Adaları

“Saadât olarak isimlendirilmesinin nedeni bu adalarda bulunan tarlalarda çok çeşitli meyvelerin yetişmesidir.”¹¹¹

- Vakvak Adası

“Vakvak adası olarak isimlendirilmesinin sebebi, adada meyvesi kadına benzeyen bir ağacın bulunmasıdır. Bu meyveler ağaçlara saçlarından asılıdır. Yaklaşıldığında *vak vak* diye ses çıkarırlar. Ada halkı bu sesi anlayarak ondan uğursuz saydıkları bir anlam çıkarır.”¹¹²

- Delân ve Damûrân

“Söylediklerine göre, Delân ve Damûrân iki kardeş hükümdarın adıdır. Her biri birer köy kurdu ve bu köye kendi adını verdi.”¹¹³

- Sebe

“Sebe'yi, Sebe b. Yeşceb b. Ya'rub b. Kahtân kurmuştur.”¹¹⁴

- San'a

“San'a, San'a b. Âzâl b. Anber b. Âbir b. Şâlih tarafından kuruldu.”¹¹⁵

- Zügar

“Zugar, Lût peygamberin kızının ismidir. Buraya yerleşmiş ve bu nedenle bu adla anılmıştır.”¹¹⁶

- Sind ve Hind

“Söylenildiğine göre, Hind ve Sind'e ad olan Hind ve Sind, Tevkîr b. Yaktan b. Ham b. Nûh peygamberin iki oğluydu.”¹¹⁷

- Aden

“Aden'i, İbrâhîm peygamberin oğlu Sinan b. İbrâhîm bu şekilde isimlendirmiştir. Zira burada ne bir su kaynağı ve ne de bir mera alanı yoktur. En yakın su kaynağı ile Aden arası bir günlük bir yoldur. Aden dağın ortasında bir boşluktur. Bu boşluğu dört tarafından dağlar çevreliyordu. Sonunda dağdan açılan bir geçit sayesinde çevre ile irtibatı kurulmuş oldu.”¹¹⁸

- Mansûre

“Mansûre'yi ikinci Abbâsî Halîfesi Mansûr kurmuştur.”¹¹⁹

- İskenderiye

¹¹⁰ Kazvinî, *Âsâr*, ss. 92-3.

¹¹¹ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 29.

¹¹² Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 33.

¹¹³ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 38.

¹¹⁴ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 40.

¹¹⁵ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 50.

¹¹⁶ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 93.

¹¹⁷ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 94.

¹¹⁸ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 101.

¹¹⁹ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 124.

“İskenderiye’yi kimin kurduğu konusunda siyer yazarları arasında ihtilâf vardır. Kimisi orayı kuranın 1. İskender olduğunu söyler. 1. İskender Zülkarneyn b. İşk b. Selûkus er-Rûmî’dir. Kendisi yeryüzünü dolaşmış, doğudan batıya, Yecûc ve Mecûc seddine kadar bütün dünyayı gezmiştir. Kimisi de orayı kuranın İskender b. Dârâ İbn bt. Feylesof er-Rûmî olduğunu söyler. Bu İskender de ilk İskender’e benzer ve Magrib’den Çin’e kadar bütün dünyayı dolaşmıştır.”¹²⁰

- Antakya/Antâkiye

“Antakya’yı Rûm b. el-Yakan b. Sam b. Nûh’un kızı Antâkiye kurmuştur.”¹²¹

- Ba’lebekke

- “Ba’lebekke, eski zamanlarda Bekke olarak anılırdı. Orada ayrıca adı “Ba’l” olan bir put vardı. Bu iki isim birleştirilerek oraya Ba’lebekke adını verdiler. Halkı bu puta tapardı. Hz. Allâh onlara İlyâs peygamberi gönderdi. Fakat yalanladılar; ardından da helâk oldular.”¹²²

- Haleb

- “Züccâcî’nin söylediğine göre Haleb, İbrâhîm el-Halîl peygamber koyunlarını sağarken etrafında bulunanlara “haleb/süt” dediği için bu adı almıştır.”¹²³

- Askeri Mükrem

- “Askeri Mükrem’i Mükrem b. Muâviye b. Hars İbn Temim kurmuştur. Eski zamanlarda burası bir köydü. Haccâc, Mükrem b. Muâviye’yi isyan eden Hurzad’ı öldürmesi ve orada bir kale inşa etmesi için buralara göndermişti. Giderek büyümüş ve bir şehir haline gelmiştir.”¹²⁴

- Fustat

“Fustat, Amr b. el-Âs tarafından kurulmuştur. Amr b. el-Âs Mısır’ın fethi esnasında, H. 20 yılında İskenderiye’ye geldi. İskenderiye’yi fethedip geri dönerken askerlerine nerede kalmak istediklerini sordu. Onlar da Nil kenarında bulunan Fustat’ı tarif ettiler. Fustat işte burada kurulmuştur. Amr b. el-Âs H. 21 senesinde buraya bir câmi inşa etti. Söylenildiğine göre bu câmide 80 civarında sahâbî namaz kılmıştır. Zübeyr b. Avvam, Mikdat b. el-Esved, Ubâde b. Sâmî, Ebû’d-Derdâ, Ebû Zer el-Gıfârî bu sahâbîlerdendir. Bu câmi günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. *Kur’ân* âyetleri altın işlemeli olarak tavanlarına yazılmıştır. Daha sonra Efrenciler tarafından harab edilmiştir. 572 yılında Selahaddîn burayı ve Kahire’yi tekrar imar etmiştir.”¹²⁵

- Mehdiye

“Mehdiye, 300 yılında bu yöredeki topraklara hâkim olan Mehdî tarafından kurulmuştur.”¹²⁶

- Bağdat

“Bağdat’ı Mansûr Ebû Ca’fer Abdullâh b. Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs kurmuştur. Buranın mimarı Nevbaht, “buraya halîfe ölümü nasib olmasın” diye dua ve duası icabınca halîfe bu şehirde vefat etmemiştir. Mansûr Mekke’de, Mehdî Mâsebazân’da, Hâdî İseyâbâd’da Reşîd Tûs’ta, Me’mûn Tarsus’ta, Mu’tasım, Vasık, Mütevekkil ve Müstansır ise Sâmerâ’da vefat etmiştir.”¹²⁷

- Semerkand

“Semerkand’ı ilk kuran kişi Keykavus b. Keykubâz’dır. Anlatıldığına göre Şemr b. Efrîkîş b. Ebrehe 50.000 kişilik ordusuyla Çin ülkesine doğru yola çıktı. Sogd’a vardığında buranın halkı ona karşı isyan etti. Bu nedenle Semerkand’ı kuşattı. Ancak ele geçiremedi. Şehrin hâkiminin ahmak bir kızı olduğunu öğrendi. Evlenmek vaadiyle onu kandırdı. Kendisine 4.000 sandık gönderdi. Her bir sandığın içerisine bir adam yerleştirdi. Bu sandıklardaki adamlar vasıtasıyla şehri ele geçirdi. Semer şehri talan etti. Bu nedenle Semerkend denilir.”¹²⁸

3.2. Kavimlerin Soyları

Kazvinî’nin coğrafyacılığı sadedinde son olarak antropolojik bilgi içeren insanların soyları hakkında verdiği bilgilere örnek verelim:

- Siyahlar/Zenciler

¹²⁰ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 143.

¹²¹ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 150.

¹²² Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 156.

¹²³ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 183.

¹²⁴ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 222.

¹²⁵ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 236.

¹²⁶ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 94.

¹²⁷ Kazvinî, *Âsâr*, s. 314.

¹²⁸ Kazvinî, *Âsâr*, s. 565.

“Siyahların hepsi Kûş b. Kenan b. Hâm’ın soyundandır. Zenc ülkeleri gerçekten çok şiddetli sıcaktır. Buralarda yaşayanların derilerinin aşırı siyah olmasının nedeni güneşe karşı çok durmalarıdır. Söylenildiğine göre Nûh peygamber oğlu Hâm’ı yanına çağırması ve derisinin rengini siyaha çevirmiştir.”¹²⁹

- Tibet Halkı

“Tibet halkı Yâfes b. Nûh neslindendir.”¹³⁰

- Aden Halkı

“Aden b. Sinân b. İbrâhim’e nispeten bu adla anılır. Aden’de oturanlar Hz. Hârûn’un neslinden olduklarını iddia ederler.”¹³¹

- Berberîler

“Berber Ülkesinin) halkı büyük bir kabiledir. Söylenildiğine göre onlar Câlût’un kavminden kalanlardır. (Câlût) öldürülünce, kavmi Mağrib’e kaçmış ve dağlara yerleşmiştir.”¹³²

- Farslar

“Fars halkı, kendilerinin Fâris b. Tahmurs’un neslinden olduklarını iddia eder.”¹³³

- Rumlar

“(Rumlar) Aysû (Îsû) b. İshâk b. İbrâhim peygamberin soyundandır.”¹³⁴

- Yecûc ve Mecûc

“(Ye’cûc ve Me’cûc) Yâfes b. Nûh soyundan ve Türklerden iki büyük kabiledir.”¹³⁵

SONUÇ

Kazvinî çok geniş bir çerçevede eserini yazmış bir müelliftir. Benzer şekilde Âsâr da zengin içerikli bir eserdir. Herşeyden öte 600’den fazla şehir hakkında bilgi vermesi dolayısıyla bir coğrafya kitabıdır. Ancak 120 civarında kaynağı, 150 civarında tarihî şahsiyeti, 250 civarında şehrin saygın ve meşhur şahsiyeti, 50 civarında şairi, 30 civarında paygamberi, 50 civarında hükümdarı ve 30 civarında halifeyi içine alan bir Tabakât kitabıdır.

Şehirlerle ilgili vermiş olduğu bilgiler de zengin içeriğe sahiptir. Şehirleri kuranların isimleri ve şehir isimlerinin kökenine dair çok miktarda bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca kavimler ve kökenleri üzerine antropolojik bilgiler de Âsâr’ın içeriğinde mevcuttur. Bu bilgiler folklorik ve demografik bilgileri de eklediğimizde, karşımıza son derece zengin bir içerik çıkmaktadır.

Yukarıda örneklediğimiz şekliyle Kazvinî çok sayıda kaynaktan faydalanmıştır. Bu kaynaklardan günümüze ulaşanları dikkate aldığımızda, hemen hemen bahse konu bilgilerin tamamının zikredilen eserlerde mevcut olduğunu söylememiz mümkündür. Her ne kadar çalışmamız esnasında Âsâr’daki bilgi ile kaynaktaki bilginin uyuşmadığı kimi yerleri tespit etmiş olsak da, genel nazaran bu tarz bilgilerin az sayıda olduğunu itiraf etmemiz gerekmektedir.

¹²⁹ Kazvinî, Âsâr, s. 22.

¹³⁰ Kazvinî, Âsâr, s. 80.

¹³¹ Kazvinî, Âsâr, s. 101.

¹³² Kazvinî, Âsâr, s. 163.

¹³³ Kazvinî, Âsâr, s. 233.

¹³⁴ Kazvinî, Âsâr, s. 586.

¹³⁵ Kazvinî, Âsâr, s. 618.

KAYNAKÇA

- Adaş, Mustafa, *Ukbe b. Nâfi*, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/II (2006), ss: 157-176.
- Ağarı, Murat, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı-İnceleme ve Değerlendirme-*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.
- Ağırman, Ferhat-Bilal Bekalp, “Hallac-ı Mansur'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi”, *Felsefe Dünyası*, 55 (2012), 84-98.
- Ahmed, A. Ramazan, *er-Rihletü ver'-Rahhâletü'l-Müslimîn*, Cidde, ts.
- Akpınar, Ömer Faruk, “Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Usul İslam Araştırmaları*, 22/22 (2014), 115-167.
- Aksoy, Zehra Betül, *Cüneyd-İ Bağdâdî'de İnsanın Kemali*, İstanbul Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2021.
- Ateş, Süleyman, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *DİA*, 8, 119.
- el-Bekrî, Ebî Ubeyd, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Tah: C. Talebe, Beyrut, 2003, 1-2.
- el-Bekrî, Ebî Ubeyd, *Mu'cem Me'sta'cem*, Tah: M. es-Sakâ, Beyrut, ts., 1-4.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri-*, çev: M. Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- el-Birûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar El-Âsâr el-Bâkiye*, çev: A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Câfer b. Muhammed (Huldî), “Faydalar (Öğütler), Zühd, Kalbî İncelikler, Mersiyeler”, çev: Aşır Örenç, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2011/2), 163-195.
- Çetin, N. M., “Te'abbata Şerren”, *İA*, 12/1/76-78.
- Çift, Salih, “Mevlânâ'nın Öncülerinden Biri: Yahyâ b. Muâz er-Râzî”, *Sûfî Araştırmaları*, 1/2 (2010), 43-54.
- Delice, Ali, “Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyâsî Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), 321-344.
- Demir, Hasan Basri, *Bâyezîd-i Bistâmî ve Tasavvuf Anlayışı*, İbn Haldun Üniversitesi LEE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.
- ed-Difâ', Ali Abdullah, *İshâmu Ulemâü'l-Arab ve'l-Müslimîn fî İlmi'l-Hayevân*, Beyrut, 1986.
- Ebî Dülef Mis'ar b. Mühelhil, *Risâletü'l-Ülâ*, Tah: M. S. Useyrî, Mekke, 1995.
- Ebî Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî, *Risâletü's-Sâniye*, Tah: B. Bûlghâkûf-E. Hâlidof, Kahire, 1970.
- Engin, Ali Şakir, “Ferez dak”, *DİA*, 12/373-374.
- Ferrûh, Ömer, *el-Minhâc fî'l-Edebi'l-Arabiyyi ve Târîhihi*, Beyrut, 1960.
- Furat, Ahmed Subhi, “Yahya Bin Muaz er-Razi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1/1 (1967), 9-11.
- Gırnâtî, Mu'rib an Ba'zı Acâ'ibi'l-Mağrib, Tah: M. E. Dannâvî, Beyrut, 1999.
- Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, Tah: İ. Arabi, y.y., 1993.
- Gırnâtî Seyahatnamesi-Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, çev: F. Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Gökbulut, Süleyman, “Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî”, *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, İstanbul, 2020, 417-44.

Gül, Halime, *İbrahim bin Edhem ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008.

Güleç, İsmail, “Hz. Peygamber’in Müslüman Olmayan Şairlere Karşı Tutumu”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20, (2018), 245-268, s. 250

Güner, Osman, “Hâkim en-Nisâbü’rî ve Müstedrek Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1998), 3-16.

Hâmid, Abdurrahmân, *A’lâmu’l-Cuğrâfiyyûn el-Arab ve Muktetafâtü min Âsârihim*, Dimaşk, 1995.

Hasan, Z. M., *Rahhâletü’l-Müslimîn*, s. 126; Abbas el-Azzâvî, *Ta’rîf bi’l-Müerrihîn fî Ahdi’l-Mugûl ve’t-Türkmân*, Beyrut, 1957.

Hasan, Zeki Muhammed, *Rahhâletü’l-Müslimîn fî Usûri’l-Vustâ*, Beyrut, ts.

İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev: R. Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz: S. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev: R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

İbn Zûlâk, *Fedâilü Mısır ve Ahbâruhâ*, Tah: A. M. Ömer, y.y., 1999.

İbnü’l-Cevzî, *Kitâbü’l-Ezkiyâ*, Beyrut, 1990.

İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi-el-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi-*, çev: A. Özyayın, red: M. Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Gâbe fi Ma’rifeti’s-Sahâbe*, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut, 2003, 1-8.

İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm-Putlar Kitabı*, çev: B. Bilgen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbrahimoglu, Fatmanur “Belâzü’rî”, *Bağdat’ın Ünlü Tarihçileri* (Edit: N. Bozkurt), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.

İstahrî, *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, çev: M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.

İzgi, Cevat, “Kazvinî, Zekerîya b. Muhammed”, *DİA*, 25/160.

Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Mûsâ el-Eş’arî”, *DİA*, 10/191-192.

Kandemir, M. Yaşar, “Hâkim en-Nîsâbü’rî”, *DİA*, 15/192.

Kapar, Mehmet Ali, “Kus b. Sâide”, *DİA*, 26/460.

Karataş, Muzaffer, “Kumrî’nin Kenzü’l-Mesâib’inde Kerbelâ’nın Ön Şehidi Müslim b. Akîl”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* (2022), 8/1, 161-192.

Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd Ahbâru’l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.

Keskin, Yakup, “Yakın Döneme Etkileri İtibarı ile Kerbelâ”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2012), 307-340.

Kut, Günay, “Acâibü’l-Mahlûkât”, *DİA*, 1/316.

Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanîflik*, Ankara, 1985.

Levi-Provençal, E., “Ukbe b. Nâfi’”, *İA*, 13/20-21.

Massignon, Louis, “Hallâc”, *İA*/5/1, 167-170.

Mermer, Kenan, “Hallâc-ı Mansûr’un Düşünce Dünyasında Ene’l-Hak Şiirinin Arka Planı-Kitâbü’l-Tavâsîn ve Dîvânü’l-Hallâc Özelinde-”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 61 (2024), 11-25.

Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher-Altın Çayırıları ve Cevher Kaynakları*, 1-4, çev: Komisyon, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2023.

Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf- Dünya Coğrafyası ve Tarihi-*, çev: M. Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.

Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahzenü’t-Takâsîm)*, çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

Mühellebî, *Kitâbü’l-Azîzî (el-Memâlik ve’l-Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağar, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2023.

Öngören, Reşat, “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, 21/293.

Plessner, M., “Süfyân-üs-Sevrî”, *İA*, 11/83-86.

Selingsohn, M., “Abdullah b. Âmir”, *İA*, 1/31.

Selingsohn, M., “Abdullah b. Zübeyr”, *İA*, 1/44-46.

Streck, M., “Kazvinî”, *İA*, 6/528.

Tekin, Abdulkadir, “Süfyan es-Sevrî’nin Fıkıhçılığı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2015), 115-143.

Temiz, Rabia, “Mutasavvıf Ebû Yezîd el-Bistâmî’nin (ö. 234/848) Hadis Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2019), 289-316.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), 1-21.

Turan, Yasemin, “Sâmânoğulları Vezirleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 18 (2023), 25-52.

Uludağ, Süleyman, *Bâyezîd-i Bistâmî*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 11-49.

Uludağ, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, 15/377-378.

Uzrî, *Nusûs anî’l-Endülüs*, Tah: A. Ahvânî, Madrid, ts.

Vaglieri, L. Veccia, “Hâni’ b. ‘Urva al-Murâdî”, *EF* (İng.), III, 164-165.

Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, 1-5.

Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, Beyrut, 2002, 1-7.

Yardım, Ali, “Kudâî”, *DİA*, 26/309.

Yazıcı, Tahsin, “İbn Hafîf”, *DİA*, 19/536.

Yıldırım, Kadri, “Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında "Su'luk" Şairler Hareketi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/1, 177-209.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, 1/137-138.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm”, *DİA*, 1/145-146.

Zeki, İzzetullah, “Emevilerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi”, *BMAEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2020), 7-24, s. 9.

Zetterstéén, K. V., “Abdullah b. Tâhir”, *İA*, 1/42-43.

Zetterstéén, K. V., “Eş’arî”, *İA*, 4, 392-393.